

У 15
F-57

Э. ФОЗИЕВ

ПСИХОЛОГИЯ

СУЗ БОШИ

Ижтимоий ҳаётимиздаги инқилобий ўзгаришлар, мустақиллик, республикамизда демократиянинг тантанаси учун кураш, ҳуқуқий давлат тузишга интилиш инсонпарвар психологиянинг қонуниятлари ва илмий материалларини урганиш, улардан турмушда фойдаланишни талаб қилади. Мазкур психологиянинг ғоялари эрк шарофати, демократик ҳаракатлар ва ошкораликнинг кенг қулоч ёйиши туфайли ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларига кириб бормоқда.

Куп йиллар мобайнида инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини чеклашга асосланган ижтимоий тарбия — халққа робот сифатида муносабатда бўлишга, уни буйруқни сўзсиз инқариш ва итоаткорликка одатлантиришга қаратилган учун ҳақиқий этнопсихологик, умумпсихологик ва психогеронтологик қонуниятларни фуқаролардан мутлақо сир тутган.

Озодлик бой маънавият ва руҳият илмидан оқилона, одилона ва омилкорлик билан фойдаланишни тақозо қилмоқда. Ҳозирга қадар ёш психологиясининг соҳалари — чақалоқлик, гўдаклик, илк болалик, мактабгача, кичик мактаб, ўсмирлик, ўспиринлик, ёшлик, етуклик, кексайиш, кексалик даврлари бўйича бебаҳо илмий-амалий маълумотлар тўпланган. Эндиги асосий вазифа ана шу маълумотларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қўллашдан иборат. Одамга чақалоқлигидан кексалик давригача унинг ички имконияти, майли, иқтидори, қобилияти, ақл-заковати, қизиқиши, иродаси, ҳис-туйғуси, диққати ва билиш жараёнларининг хусусиятларига кўра индивидуал муносабатда бўлиш ёш психологиясининг инсонпарварлик ғояларидан биридир. Унинг муҳим хусусияти ҳар бир даврдаги ривожланишнинг ўзига хос қулай (сензитив) ҳолатидан унумли фойдаланишдир ва шундагина ўсишдан орқада қолишнинг олдини олиш мумкин.

Ҳар бир даврнинг психологик хусусиятларини соғабган ҳолда тарбиявий таъсир ўтказишнинг

да ўз вақтида ўзини англашни вужудга келтиради. Болада ўзини англаш туйғуси қанча эрта уйғониши шахсий нуқтаи назар, ўз ҳуқуқини ҳис этиш, ўзини ақлий ва жисмоний имкониятларини баҳолаш шунчалик тез пайдо бўлади. Худди шу аснода инжиқлик, ўжарлик ва қайсарлик каби иллатлар таркиб топишига руҳий тўсиқ вужудга келади. Шахслараро муносабатдаги қарама-қаршилиқ, инқироз ривожланиш қонуниларига лоқайд қарашнинг оқибатидир. Инсон психикасидаги умидсизлик, ижтимоий адолат учун курашиш руҳининг ўзгариши — назария билан турмуш афсусчан мутаносиблигининг маҳсулидир. Одамларда эътиқод, дунёқараш, идеал, муомала, мулоқот, мустақил ҳаёт, ашторни самарали шакллантириш кўпроқ юқоридаги омилларга боғлиқдир. Кишидаги ташаббускорлик ҳамда тўсиқларни енгишга интилишни аниқлаш ва уларни ёш психологияси хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда руҳий туртки бериш мақсадга мувофиқдир.

Таълимнинг барча босқичларида унинг самарадорлигини ошириш ёш психологиясининг қонуниятларини суянмоғи зарур. Болалар жамоаси, оила муҳити, меҳнат жамоаларида шахслараро илиқ муносабатни шакллантириш ёш даври хусусиятларини инобатга олишнинг маҳсули саналади. Ҳатто, кишининг узоқ умур кўриши ва унда ишчанлик қобилиятининг сақланиши, истиқбол режаси ва мақсади билан яшаши ҳам ёш хусусиятларини ҳисобга олиб мулоқотда бўлишнинг маҳсулидир. Умуман ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида оила, тарбия муассасалари, ишлаб чиқариш корхонаси ва жамоат ташкилотларида ёш психологиясидан фойдаланиш таълим ва тарбиянинг шахслараро ижобий муносабатлар ўрнатишининг, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг гарозидир.

Бўлажак ўқитувчилар учун мазкур курс бўйича олинадиган билимлар жуда муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ўқитувчи ижтимоий ҳаётда ўзига юкланган турли вазифа ва ролларни муваффақиятли амалга ошириши учун ёш психологияси маълумотларини қўллаши шарт.

Муаллиф ёш психологияси бўйича мураккаб дастурга асосланиб ўзбек тилида илк бор яратилган ўшар қўлланма ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларни кутадим.

БИРИНЧИ БОБ

ЁШ ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1. Ёш даврлари психологияси фанининг вазифалари ва аҳамияти

Ёш даврлари психологияси фанининг мавзу баҳси турли ёшдаги одамларнинг (болалар, ўқувчилар, атталар, эркаклар, аёлларнинг (онтогенезда) туғиланидан умрининг охиригача) психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ҳамда ўзаро муносабат қонуниятларини ўрганишдан иборатдир. Ёш даврлари психологияси инсонда турли психик жараёнлар (сезги, гидроқ, хотира, тафаккур, хаёл ва ҳоказолар) ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини, унинг ҳар хил фаолиятини (ўйин, ўқиш, меҳнат каби-лар), эр ва аёлнинг жинсий тафовутларини, шунингдек, инсон шахсининг таркиб топишини илмий жиҳатдан тадқиқ қилади.

Инсон руҳиятининг ривожланиш даврларини аниқлаш, шу соҳадаги маълумотларни тўплаш ҳам мазкур психологиянинг мавзу баҳсига кириди. Боланинг уғиллишидан вояга етгунича ҳар томонлама ривожланиши, жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлгунича уланиши ва шахснинг таркиб топиши муаммоларини, уларнинг психологик механизмларини аниқлаш ва таҳриқлаш ёш даврлари психологияси соҳасининг муҳим вазифадир.

Бола жамиятнинг аъзоси, мукаммал шахс сифатида туайян ижтимоий муҳитда камол топар экан, унинг бутун билиш жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари ва уҳий ҳолатлари, онги ҳам ривожланади. Ана шу ривожланиш натижасида унинг психикаси, онги гудакнинг дастлабки оддий акс эттириш (инъикос) тарзидаги содда онгидан балоғатга етган инсонларга хос «варақ-атрофни, борлиқни, одамларни аниқ, яққол, ала ва англаб акс эттириш даражасигача ривожланади».

Инсон зотининг турли жиҳатларини ўрганиш билан улар анатомияси ва физиологияси, олий нерв фаолияти физиологияси, гигиена, педагогика, этнография ва фанлар шугуллангани каби бола камол топишдаги қонуниятларни, унинг психик ривожланишнинг онгини

Ўсишни белгиловчи ижтимоий омиллар ҳамда психологик механизмларни, умуман, инсон зотининг туғилганидан вояга етгунича психик ривожланишини психология фанлари системасининг алоҳида соҳаси — болалар психологияси фани ўргатади ва тадқиқ қилади.

Боланинг психик ривожланишини кузатган психологлар (Л. С. Виготский, П. П. Блонский, А. Валлон, Ж. Пиаже ва бошқалар)нинг аниқлашича, мазкур ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган (сензитив — қулай) даврлари мавжуд бўлиб, улар боланинг ўзи яшаб турган муҳитда (боғча, оилада) турган ўрни, билиш жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари ҳолатлари, шахси ва онгининг ривожланиши даражаси билан боғлиқ бўлади.

Тадқиқотчиларнинг уқтиришига кўра, табиат ва жамиятнинг қонунлари сингари камол топаётган боланинг шахси ривожланишининг ҳам ўз қонунлари бор. Бу қонунлар психология фанининг махсус тармоғи — болалар психологиясининг предметига киради. Ёш даврлари психологияси соҳаси инсон психикаси фақат миқдор жиҳатдан эмас, балки сифат жиҳатдан ҳам ривожланиши, такомиллашиб бориши ва ўзгариши ҳақидаги методологик қондага амал қилади.

Ҳар бир фanning ўз предмети борлиги сингари болалар психологиясининг ҳам ўзи текширадиган соҳаси ҳамда тадқиқот методлари бор.

Умумий психология психика ва унинг зоҳир бўлиши, ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фан бўлса, ёш даври психологияси турли ёшдаги инсонларнинг (жинсларнинг) психик ривожланиши, психик хусусиятлари ва буларнинг ўзига хос омиллари, мезонлар ҳамда механизмлари ҳақидаги фандир. Шунингдек, муайян ёшдаги инсонларнинг фақат ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади. Шунинг учун ижтимоий ҳаётда таълим ва тарбияда, гуруҳлар ҳамда жамоаларда, ишлаб чиқаришда, оилавий муносабатларда ёш даврлар психологияси алоҳида ўрин тутаяди. Инсон шахсининг таркиб топиши ва билиш жараёнларининг ривожланиши муаммосини инсон психикасининг ривожланиш қонунларини ҳисобга олмай оқилона ҳал қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳозир «инсон омили» масаласи долзарб мавзуга айланди.

Ёш даври психологияси — инсон психикасининг ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятлари ҳамда уларнинг бошқичлари тўғрисидаги фандир.

Ёш давлари психологиясининг асосий вазифаси шахснинг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш давридаги одамларда вужудга келадиган психик фаолият, ҳолат ва шарт-шароитларнинг ўзаро таъсири хусусиятларини аниқлашдан иборатдир.

Ёш давлари психологияси ана шу вазифани ҳал қилиш билан амалий мақсадларни рўёбга чиқаради: таълим-тарбия ишларини такомиллаштиришга ёрдам беради, моддий неъматлар ишлаб чиқаришнинг самардорлигини оширишга, миллатлараро муносабатларни яхшилашга, шахслараро мулоқотни тўғри йўналтиришга, жамоада ижобий психологик иқлим яратишга, узоқ умр кўриш сирларини очишга, оилавий муносабатларни мустаҳкамлашга, ажралишларнинг олдини олишга хизмат қилади. Камолотнинг турли давларидаги инсоннинг ёш ва жинсий хусусиятларини ҳисобга олмай туриб юқоридаги вазифаларни ҳал қилиб бўлмайди.

Мазкур психология фанининг соҳаси алоҳида предмет сифатида XIX асрнинг бошларида вужудга келган, лекин дастлабки илдизи қадимги юнон маданиятига бориб тақалади. Унинг предмети ва қонуниятлари тўғрисида жаҳон психологияси оламида турли қарашлар ва назариялар мавжуд. Уларнинг жуда кенг тарқалганлари биогенетик (В. Штерн), социогенетик (К. Левин), бихевиористик (Э. Торндайк), психоаналитик (З. Фрейд) назарияларидир. Шунингдек, илмий методларга асосланиб тадқиқотлар олиб борган олимлар ҳам жуда кўп. Улар тўғрисида кейинги саҳифаларда тўхталинган.

Илмий психологик адабиётлар, эмпирик маълумотлар ёш даври психологиясининг мустақил фан сифатида ажралиб чиқишига қатор оимлар ва ҳолатлар сабаб бўлган, деган хулосага келдик. Қуйида ана шуларни баён қиламиз.

1. Барча фанлар негизига кириб борган эволюция ғоясининг (Ч. Дарвин) инсон психикасининг ривожланиши жараёнида ўрганиш зарурлиги.

2. Умуминсоний, умумпсихик қонуниятлар турли ёшдаги одамлар хатти-ҳаракатини, психик хусусиятларини ва болаларнинг ўсишига бирор фаолиятнинг таъсирини аниқлаш учун етарли эмаслигини эътироф этиш.

3. Ёш давлари психологияси инсоннинг (туғилганидан умрининг охиригача) камолоти учун методоло-

гил ва назарий аҳамиятга эга эканлиги таъминланган.

4. Турли ёшдаги одамлар (мактабгача ёшдаги болалар, мактаб ўқувчилари, ўрта ва олий ўқув юрталарининг талабалари, ишчилар, ходимлар, қариялар ҳар хил психологик хусусиятларга эга эканлиги сабабли тарбия, ишлаб чиқариш, ижтимоий-таъминот муассасалари, етимхоналар, болалар уйлари, колониялар, махсус мактаблар, интернатлар, психо-неврологик диспансерлар, қариялар уйлари, шифохоналар ва бошқалар)нинг ходимларида эҳтиёжлар ортиб бораётгани.

5. Тиббиёт фани ва унинг тармоқлари ривожланиши, психиатрия, психо-неврология, психогигиена, сангигиена, болалар ва катталар патологияси, нейрохирургия, гестика, олий нерв фаолияти ва ҳоказолар бўйича комплекс тадқиқотларнинг вужудга келиши, психология, педагогика, медицина, социология фанларининг ҳамкорлигида илмий тадқиқот ишлари олиб борилиши.

6. Юридика (Ҳуқуқшунослик) психологияси ва унинг соҳалари ижтимоий ҳаётимизда сезиларли ўрин эгаллаётгани ҳамда ёшлар ўртасида қонунбузарликнинг ортиб бораётгани (суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар ёки ахлоқ тузатиш меҳнати психологияси; вояга етмаган қонунбузарлар муаммоси ва жиноятнинг олдини олиш масалалари).

7. Амалий психологиянинг ижтимоий-сиёсий тус олаётгани ва турмушнинг ҳар бир жаҳасига кириб бориши, шуниингдек, ўз ўрнини топаётгани (психологик консультациялар, маслаҳатлар, ауто ва социал тренинглари, ишбилармонлик ўйинлари, профессиограмма, психодиагностика ва ҳоказоларга талаб ортиши).

8. Психология фани соҳаларининг инсон онтогенезидан ўзгаришларга доир, билимларга эҳтиёжи ва талаби ортаётгани (ҳарбий, спорт, савдо, меҳнат, космик, кинематография, ижод, авиация психологияларига аниқ маърузалар зарурлиги).

9. Экология муаммолари, зоопсихология ва этология вазифалари, миллатлараро муносабатларни барқарорлаштириш, инсонпарварлик ғояларини турмуш тарзига олиб кириш масалаларининг долзарблиги (экология ва инсон, қиёсий психология, шахс психологияси, ишбилармонлик психология ва ҳоказолар).

10. Моддий ишлаб чиқаришни кўпайтириш, саноатда ва қишлоқ хўжалигида кишиларнинг ҳақиқий хўжалик туйғусини уйғотиш, ақлий ва жисмоний имкониятларни қидириш, ишлаб чиқариш самардорлигини

ошириш, инсон — инсон, инсон — техника, ер — инсон, инсон — иқлим муносабатларини изчи урганиш зарурлиги.

11. Оилавий муносабатларни яхшилаш, ажралишларнинг олдини олиш, иноқ онла яратиш, ёшларни турмушга тайёрлаш, ўз жонига қасд қилиш ҳолларини бартараф этиш, оилада тенгхуқуқлилиқни қарор топтириш ва болалар тарбиясини яхшилаш вазифалари.

12. Инсон узоқ умр кўришининг сирларини — герантопсихологик қонуниятларни очиш ва тарғиб қилиш, давлат муассасаларида психологик билимлардан ўз ўрнида фойдаланиш, узоқ умр кўришга замин тайёрлаш, қариялар пансионатларида уларнинг руҳиятига мос муносабатда, одилонга мулоқотда бўлиш кераклиги ёш даври психологиясини ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Турли ёш ва ҳар хил жинсдаги инсонлар психикасининг ривожланиши, ўзгариши, ватанимизда яшаётган барча миллат ва элатларнинг ахлоқий ва жисмоний камол толишига ижобий таъсир қиладиган омиллар ҳамда шарт-шароитларни билиш ва улардан унумли фойдаланиш ҳозир ниҳоятда зарур бўлиб қолди. Халқ таълими ходимлари ишлаб чиқариш ва илмий-тадқиқот муассасаларининг, қишлоқ хўжалик жамоаларининг, фан, адабиёт ва маданий-оқартув ташкилотларининг раҳбарлари инсоннинг ҳар томонлама камол топган, маълумотли, маҳоратли, ақл-заковатли, ижодий изланишга мойил шахс этилиши жараёни қандай содир бўлишини, кексайишнинг хусусиятлари ва ўзига хос жиҳатларини билишга қизиқмоқдалар. Шундай экан, тарбия системасида ва ишлаб чиқаришда психология бўйича билимсизлик ва чаласаводлилиқни йўқотиш учун болалар руҳиятидан қариялар маънавиятигача назарий ва амалий билимларни эгаллаш ҳозирги давримизнинг муҳим талабидир.

Эндиликда инсоннинг акс эттириш фаолияти ривожланишининг қонуниятларини, одамнинг бош миёна ярим шарлари пўстидан ҳақиқий жисм образ (гимсол) сифатида акс этишини, нима сабабдан мазкур образ ўзгаришини ва бу ўзгариш кишининг руҳиятига таъсир қилишини тушунтириш учун диалектик материализмнинг психика ташқи дунёни акс эттиради, деган таърифининг ўзи етарли эмас. Мазкур ҳодисанинг чуқурлигини — акс эттириш жараёнини генетик метод билан урганиш орқалигига асослаб бериш мумкин.

Маълумки, гўдаклик давридаги оддий сезишдан бошлаб, мантиқий фикр юритишгача ўтадиган давр нисбатан узундир. Эндигина туғилган чақалоқ ҳам дастлабки соатлардан бошлаб сезги органлари ёрдамида атроф-муҳитни акс эттиришга киришади. Бироқ унинг тафаккури бир неча ойлар ва, ҳатто, йиллар давомида вужудга келади, нутқ билан тафаккурнинг бирлиги мазкур ривожланишни амалга оширади. Бундай ҳолат ўта мураккаб ҳиссий билишдан мантиқий тафаккурга ўтиш жараёни босқичини тадқиқ этиш имконини беради.

Ҳозир психология фани индивидуал онг ўсишининг турли босқичларида амалиёт билан ҳиссий билиш ўртасидаги, амалиёт ва мавҳум тафаккур орасидаги жуда мураккаб, ўзгарувчан ички муносабатлар ҳамда механизмларни ифодалай олади. Инсон психикасининг вужудга келиши ва ривожланишини, унинг турли қирраларини ўрганиш инсоннинг психик ўсиши, унинг сабаблари, омиллари, шарт-шароитлари тўғрисида маълумотлар тўплаш имконини бера олади.

Мазкур муаммога илмий ёндашиш инсоннинг ҳаёт шароитлари шахсий хусусиятлари, қобилиятлари, сифатлари, қизиқиш кўлами, иродавий фазилатлари, муайян ҳис-туйғуларининг мазмуни, тўлалиги ва ҳоказоларни ёритиш демакдир. Илмий ишлар олиб бораётган тадқиқотчи катта ёшдаги одамлардан ҳаёт шароитининг тайёр маҳсулини ўрганади, лекин бу билан синалувчининг психикаси қандай вужудга келгани, кечиши, акс эттириш хусусиятларини тушунтира олмайди. Ана шу мураккаб жараёни билиш учун боланинг психикаси турмуш ҳодисалари ва шароитлари билан боғлиқлигини аниқлаб олинмаса, тажриба ўтказувчи ўзи ўрганаётган назарий масалаларни ишонарли даражада исбот қила олмайди.

Инсон психикасининг ривожланишидаги сабаб-натija муносабатларини билиш бола тарбиясида энг қулай шарт-шароитларни вужудга келтириш учун ниҳоятда зарур.

Шундай қилиб, ёш даври психологияси фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга. У ҳам бошқа фанлар қаторида ривожланиди, бунда экспериментал биология ва генетика, медицина, социология каби фанларнинг хизмати катта бўлди. Ёш даври ва дифференциал психология фани диалектиканинг принципларига, олий нерв фаолияти қонунларига, диффе-

АҚШлик психолог Дж. Брунер (1915) шахсининг таркиб топиши билан таълим ўргасида иккиёқлама алоқа мавжудлигини айтиб, инсоннинг камолот саринтилиши билан олиш самарадорлигини оширса, ўқитишнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашуви жараёнини тезлаштиради, деб уқтиради.

Шу тариқа ёш психологияси фани қатор ривожланиш босқичларидан ўтиб, бугунги даражасига эришди. Унинг ривожланишига Ўрта Осиё алломалари, рус ва чет эллар психологлари муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Юқориди айтилган назариялар, амалий ва илмий маълумотлар, тадқиқотчилар яратган методикалар ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

2. Ёш даврларини табақалаш назариялари

Психология фанида ёш даврларини табақалаш (ёш) ичча қатор мустақил назариялар мавжуд, улар инсон шахсини тадқиқ қилишга ҳар хил нуқтан назардан ёндашади ва муаммонинг моҳиятини турлича ёритади. Уларга биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психо-аналитик, бихевиористик назарияларни киритиш мумкин:

Қуйида мазкур назариялар ва уларнинг айрим на мояндалари ифодалаган ёш даврларини табақалаш принципларини кўриб чиқамиз.

Биогенетик назарияда инсоннинг биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган, қолган жараёнларнинг ривожланиши ихтиёрий бўлиб, ана шу омил билан ўзаро боғлиқдир. Мазкур назарияга биноан, ривожлантиришнинг бош мақсади биологик детерминантларга (аниқловчиларга) қаратилди ва улардан ижтимоий-психологик хусусиятлар келиб чиқади.

Ривожланиш жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг универсал босқичи сифатида талқин қилинади.

Биогенетик қонунини Ф. Мюллер ва Э. Геккел кашф қилган. Биогенетик қонуни органининг ривожланиши назариясини ташвиқ қилишда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Бироқ унда органининг индивидуал ва тарихий ривожланиши муносабатларини тушунтиришда қўлхатоларга йўл қўйилган. Жумладан, биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг индивидуал ривожланиши (онтогенез) бутун инсониятнинг тарихий риво-

жининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди.

Немис психологи В. Штернинг фикрича, чақалоқ (янги туғилган бола) ҳали одам ҳисобланмайди, балки фақат сут эмизувчи ҳайвондир; олти ойликдан ошгач, у психик ривожини жиҳатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, икки ёшида оддий одам ҳолига келади, беш ёшларида ибтидоий тала ҳолидаги одамлар даражасига етади, мактабга кирганидан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида унинг онги ўрта аср кишилари даражасига, ниҳоят, етуклик даври (16—18 ёшлари)дагина ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

С. Холл «рекапитуляция қонуни»ни (филогенезни қисқача такрорлашни) психологик ўсишнинг бош қонуни деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенез филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг талқинича, гўдаклик ҳайвонларга хос ривожланиш палласидан бошқа нарса эмас. Болалак эса асосий машғулотни овчилик ва балиқчилик бўлган қишлоқ кишиларининг даврига айланган мис келади. 8—12 ёшлардаги ўсиш даври ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолотга тенгдир. Ўспиринлик эса жинсий етилишдан (12—13 ёшдан) бошланиб етуклик давригача (22—25 ёшгача) давом этиб, романтизмга баробардир. С. Холлнинг талқинича, бу даврлар «бўрон ва тазйиқлар», ички ва ташқи низолар (зиддиятлар)дан иборат бўлиб, одамда «индивидуаллик туйғуси» вужудга келади. Ёш даврларини табақалашнинг бу тури ўз навбатида танқидий мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтайди, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тартиб немис «конституцион психология» (инсоннинг ҳар бир турмушига асосланган назария) ҳамма даврларда ҳам бошланишга асос қўйилган. Э. Кречмер шакл (асқологик) типологиясининг негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типини ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типини билан ўсишнинг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб таҳмин қилади. Э. Кречмер одамларни иккита катта топфага: циклоид (тез қўзғалувчи, ҳис-туйғуси ўта беқарор) ва шизонд (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) ларга ажратади. Бу

дан 2 ёшгача); 2) операциялардан илгариги тафаккур даври (2 ёшдан 7 ёшгача); 3) конкрет операциялар даври (7—8 ёшдан 11—12 ёшгача); 4) формал (расмий) операциялар даври.

Ж. Пиаженинг ғояларини давом эттирган психологларнинг бир гуруҳини когнитив-генетик назариячиларга қўшиш мумкин. Бу йўналишнинг намояндalари Л. Колберг, Д. Бромлей, Дж. Биррер, А. Валлон, Г. Гримм ва бошқалардан иборатдир.

А. Валлон (Франция) нуқтаи назарича ёш давлари қуйидаги босқичларга ажратилади: 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври; 2) импульсив ҳаракат даври — туғилгандан 6 ойликкача; 3) эмоционал (ҳистуйғу) даври — 6 ойликдан 1 ёшгача; 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври — 1 ёшдан 3 ёшгача; 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври — 3 ёшдан 5 ёшгача; 6) фарқлаш даври — 6 ёшдан 11 ёшгача; 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври — 12 ёшдан 18 ёшгача.

Яна бир франциялик йирик психолог Р. Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия системасининг принципларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммога бошқачароқ ёндашиб ва уни бошқача талқин этиб, инсоннинг улғайиб боришини қуйидаги босқичларга ажратишни тавсия қилади:

1. Биринчи босқич — боланинг туғилганидан 3 ёшгача даври.

2. Иккинчи босқич — 3 ёшдан 6 ёшигача.

3. Учинчи босқич — 6 ёшдан 9 ёшигача.

4. Тўртинчи босқич — 9 ёшдан 12 ёшигача.

5. Бешинчи босқич — 12 ёшдан 15 ёшигача.

6. Олтинчи босқич — 15 ёшдан 18 ёшигача.

Ёш давларига ажратишни кўринадикки, Р. Заззо инсон ривожланишининг давларига шахс сифатида тараққиётини, такомиллашув назариясидан келиб чиқиб ёндашгани шахс шаклланиши палласининг юқори нуқтаси, яъни йўқимойлашуви билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг туғилгандан умрининг охиригача психологик такомиллашуви, ўзгариши, ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бермайди.

Г. Гримм онтогенезда инсоннинг камолотини қуйидаги давларга ажратишни лозим топади: 1) чақалоқлик — туғилгандан 10 кунликкача; 2) гўдақлик — 10

кунликдан 1 ёшгача; 3) илк болалик — 1 ёшдан 2 ёшгача; 4) биринчи болалик — 3 ёшдан 7 ёшгача; 5) иккинчи болалик — 8 ёшдан 12 ёшгача; 6) ўсмирлик — 13 ёшдан 16 ёшгача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшгача қизлар; 7) ўспиринлик — 17 ёшдан то 21 ёшгача йиғитлар, 16 ёшдан 20 ёшгача қизлар; 8) етуклик — биринчи босқич: 22 ёшдан 35 ёшгача эркаклар, 21 ёшдан 35 ёшгача аёллар; иккинчи босқич: 36 ёшдан 60 ёшгача эркаклар, 36 ёшдан 55 ёшгача аёллар; 9) кексайиш (ёш қайтиши) — 61 ёшдан 75 ёшгача эркаклар, 55 ёшдан 75 ёшгача аёллар; 10) қариллик — 76 ёшдан 90 ёшгача (жинсий тафовут йўқ); 11) узоқ умр кўрувчилар 91 ёшдан юқориси.

Дж. Биррен ёш даврларини қуйидагича тасаввур этади: 1) гўдаклик — туғилгандан 2 ёшгача; 2) мактабгача — 2 ёшдан 5 ёшгача; 3) болалик 5 ёшдан 12 ёшгача; 4) ўспиринлик даври — 12 ёшдан 17 ёшгача; 5) илк етуклик — 17 ёшдан 20 ёшгача; 6) етуклик — 20 ёшдан 50 ёшгача; 7) етуклиkning охири — 50 ёшдан 75 ёшгача; 8) қариллик — 76 ёшдан юқориси.

Д. Бромлейнинг таснифи бошқаларникига мутлақо ўхшамайди, чунки унда ёш даврларининг ўзи ҳам давр ва босқичларга ажратилган: **биринчи давр** — она қорнидаги муддатни ўз ичига олади (зигота — эмбрион — ҳомила — туғилиш), **иккинчи давр** (болалик): а) гўдаклик — туғилгандан 18 ойликгача; б) мактабгача босқичдан олдинги — 19 ойликдан 5 ёшгача; в) мактаб болалиги — 5 ёшдан 11—13 ёшгача; **учинчи давр** (ўспиринлик). — 1) илк ўспиринлик — 11 ёшдан 15 ёшгача; 2) ўспиринлик — 15 ёшдан 21 ёшгача; **тўртинчи давр** (етуклик) — 1 илк етуклик — 21 ёшдан 25 ёшгача; 2) ўрта етуклик — 25 ёшдан 40 ёшгача; 3) етуклиkning сўнги босқичи — 40 ёшдан 55 ёшгача; **бешинчи давр** (қариллик) — 1) истетъо босқичи — 55 ёшдан 65 ёшгача; 2) қариллик босқичи — 65 ёшдан 75 ёшгача; 3) энг кексалик — 76 ёшдан юқориси.

Биз чет эл психологиясидаги ёш даврларини табақалашнинг йўналишлари ва пазарияларига қисқача тўхталиб ўтдик. Улардан кўриниб турибдики, бу соҳада битта умумий пазария ҳали ишлаб чиқилмаган.

Рус психологиясидаги ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л. С. Виготский, П. П. Блонский, Б. Г. Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шуғулланувчилар сафи кенгайиб борди, шу

С
П
В
ё
ш
с
у
л
х
д
б
и
м
г
р
з
г
э
в
й
н

боисдан табақаланиш келиб чиқishi, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан ўзаро кескин фарқланади. Ҳозир ёш даврларини табақалаш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиб ва уларнинг моҳиятини очиб мақсадга мувофиқдир.

Л. С. Виготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янги-ланишларга таяниб ёш даврларини қуйидаги босқич-ларга ажратади:

1. Чақалоқлик даври инқироз.
2. Гўдақлик даври — 2 ойликдан 1 ёшгача.
Бир ёшдаги инқироз.
3. Илк болалик даври — 1 ёшдан 3 ёшгача.
3 ёшдаги инқироз.
4. Мактабгача давр — 3 ёшдан 7 ёшгача.
7 ёшдаги инқироз.
5. Мактаб ёши даври — 8 ёшдан 12 ёшгача.
13 ёшдаги инқироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври — 14 ёшдан 18 ёшгача.
17 ёшдаги инқироз.

Олим ўз асарларида ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур илмий таърифлай олган. Энг муҳим психик янгиланишлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятга молик мулоҳазалар билдирган. Бироқ бу мулоҳазаларида анча мунозарали, баҳсли ўринлар ҳам учрайди. Умуман Л. С. Виготскийнинг ёш даврларини табақалаш назарияси илмий-тарихий аҳамиятга эга унинг ривожланишни амалга оширувчи инқирозлар роли тўғрисидаги мулоҳазалари ва олға сурган фик-ри ҳозирги куннинг талабига мосдир.

Л. С. Виготскийнинг шогирди Л. И. Божович инсо-нинг камол топишини ёш даврларига бўлишда мотив-ларни асос қилиб олди, шунинг учун бу бўлишнинг мотивацион ёндашиш, деб аташ мумкин. Л. И. Божович-нинг мулоҳазасига кўра ёш даврлари қуйидаги бос-қичлардан иборат:

- биринчи босқич — чақалоқлик; туғилгандан 1 ёшга
- иккинчи босқич — мотивацион тасаввур: 1 ёшдан 3 ёшгача;
- учинчи босқич — «Мен»ни англаш даври: 3 ёшдан 7 ёшгача;
- тўртинчи босқич — ижтимоий жонзот-ликни англаш даври; 7 ёшдан 11 ёшгача;
- бешинчи босқич — а) ўзини-ўзи англаш даври: 12 ёшдан 14 ёш-

гача; б) ўз ўрнини белгилаш (топиш) даври: 1 ёшдан 17 ёшгача.

Л. И. Божович ҳар бир босқични психологик таъсирлашда унда намоён бўладиган ўзгаришларни, бу ўзгаришларнинг сабаблари, омиллари, манбалари, турткилари, механизмларини ҳам баён қилади.

Д. Б. Эльконининг таснифи етакчи фаолият (А. Н. Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида фаолиятнинг бирор устунлик қилиши мумкинлигига асосланган. Етакчи фаолиятнинг инсон шахсифатида камол топишидаги роли назариянинг негизини ташкил қилади.

Д. Б. Эльконин ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратишни лозим топади:

1) гўдаклик даври — туғилгандан 1 ёшгача; асосий фаолият — бевосита эмоционал мулоқот;

2) илк болалик даври — 1 ёшдан 3 ёшгача; асосий фаолият — предмет билан нозик ҳаракатлар билан;

3) мактабгача давр — 3 ёшдан 7 ёшгача; асосий фаолият — ролли ўйинлар;

4) кичик мактаб ёши даври — 7 ёшдан 10 ёшгача; асосий фаолият — ўқиш.

5) кичик ўсмирлик даври — 10 ёшдан 15 ёшгача; асосий фаолият — шахснинг иштин мулоқоти;

6) катта ўсмирлик ёки илк ўсмирлик даври — 16 ёшдан 17 ёшгача; асосий фаолият — ўқиш, касб танлаш.

Д. Б. Эльконин таснифини, кўпчилик психологлар маъқуллашига қарамай, унда айрим мунозарали жиҳатлар ҳам бор. Умуман эса Д. Б. Элькониннинг маълум назарияси психология фанида, айниқса ёш давлари психологиясида муҳим ўрни тутди.

Болалар психологияси фанининг йирик намоёндаси А. А. Люблинская инсон камолотини ёш давларига ажратишда педагогик психология, фаолият нуқтаи назаридан унга ёндашиб, қуйидаги давларни атрофлича ифодалайди:

1. Чақалоқлик даври — туғилганидан бир ойликка

2. Кичик мактабгача давр — 1 ойликдан 1 ёшгача.

3. Мактабгача тарбиядан олдинги давр — 1 ёшдан 3 ёшгача.

4. Мактабгача тарбия даври — 3 ёшдан 7 ёшгача.

5. Кичик мактаб ёши даври — 7 ёшдан 11 (12) ёшгача.

6. Урта мактаб ёши даври (ўсмирлик) — 13 ёшдан 15 ёшгача.

7. Катта мактаб ёши даври — 15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В. А. Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоқлик (туғилгандан 10 кунликкача).

2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача).

3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача).

4. Боғчагача ёши (3 ёшдан 5 ёшгача).

5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача).

6. Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача).

7. Ўсмирлик (11 ёшдан то 15 ёшгача).

8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15—18 ёш).

Ҳар иккала тасниф ҳам пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганидан қатъи назар инсон камолотини тўла рағобатлаб беришга ожизлик қилади. Мазкур назарнинг инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот берди, холос. Уларда етуклик, қариллик давларининг хусусиятлари, қариятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар кўришмайди. Шунга қарамай урта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги психологиянинг йирик вакили А. В. Петровский инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига социал-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, ёш давларининг ўзига хос таснифини яратди. А. В. Петровскийгача психологлар шахснинг бир текис камол топишини ўрганган бўлсалар, у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий қондаларга мувофиқ) ва асоциал (аксилижтимоий) босқичлари ҳам бўлиши мумкинлигини исботлаб беришга ҳаракат қилади: шахснинг камол топиши учта макрофазадан иборатлигини қайд этиб, биринчиси — болалик даврига тўғри қелишини, унда ижтимоий муҳитга мослашиш, кўникиш (адаптация) рўй беришини; иккинчиси — ўсмирларга хос индивидуаллашиш; учинчиси — ўспиринликда, яъни етукликка интилиш даврида ўзига хос ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари пайдо бўлишини баён қилади, шахснинг шаклланиши қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

1. Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) — туғилгандан 3 ёшгача.

2. Боғча даври — 3 ёшдан 7 ёшгача.

3. Кичик мактаб ёши даври — 7 ёшдан 11 ёшгача.

4. Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик) даври — 11 ёшдан то 15 ёшгача.

5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври — 15 ёшдан 17 ёшгача.

А. В. Петровскийнинг таснифи мукаммал бўлса-да, камолотнинг оралиқ босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қоидаларга мувофиқми ёки аксилижтимоийми, барибир, ҳар икки йўналишнинг ҳам оралиқ жабҳалари бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Лекин бу ғояни чуқур ифодалаб бериш жоиз.

Д. И. Фельдштейн таснифи ҳам шахсга ижтимоий ёндашувга асосланган бўлса-да, А. В. Петровский таснифидан кескин фарқ қилади. Унинг фикрича, инсон шахс сифатида шаклланишда иккита катта босқичдан ўтади, улардан бири — «Мен жамият билан» нуқтан назардан иборат бўлиб, қуйидаги ёш паллаларини қамраб олади: 1) илк болалик — 1 ёшдан 3 ёшгача; 2) кичик мактаб ёши даври — 6 ёшдан 9 ёшгача; 3) катта мактаб ёши даври — 15 ёшдан 17 ёшгача.

Шахс камолотидаги иккинчи нуқтан назар — «Мен ва жамият» деб номланиб, қуйидаги ёш босқичларидан иборат. 1) гўдаклик — туғилганидан 1 ёшгача; 2) мактабгача давр — 3 ёшдан 6 ёшгача; 3) ўсмирлик — 10 ёшдан 15 ёшгача.

Д. И. Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли равишда ўсмирлик даврини уч босқичга ажратади: биринчи босқич (10—11 ёш) ўзига муносабатни кашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва қатъий қарорга келиш билан яқунланади. Иккинчи босқич (12—13 ёш) бир томондан ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан ўзига салбий муносабатда бўлишдир. Учинчи босқич (14—15 ёш) тезкорлик, ўзини-ўзи баҳолашга мойиллик билан фарқланади.

Болаларда «Мен жамият билан» нуқтан назари илк болалик, кичик мактаб ёши, катта мактаб ёши давларида фаол ва кенг тус олади, фаолиятнинг амалий-предметли жиҳатлари жадал ўсини жараёнида бўлади. Уларда «Мен ва жамият» нуқтан назари вужудга келиши мактабгача ва ўсмирлик давларига тўғри келиб, уларнинг ижтимоий хатти-ҳаракат нормаларини, қоидаларини ўзлаштиришлари ва бошқа шахслар билан

муносабат ўрнатишлари, ўзаро мулоқотга киришишлари билан ифодаланadi. Ана шу мураккаб ижтимоий-психологик ҳаракатларга асосланган Д. И. Фельдштейн боланинг ижтимоий ўсишдаги жамиятга муносабатини асосий (бош) на оралиқ муносабатларга ажратади. Болада жамиятга муносабатнинг шаклланиши ижтимоийлашув, индивидуаллашувнинг таркибий қисмларини эгаллаш ва бир даврдан иккинчи даврга ўтиш орқали амалга ошади. Асосий (бош) муносабат — инсоннинг камол топишида кескин силжиш нуқталари пайдо бўлиши, ички сифат ўзгаришлари вужудга келиши ва янги хислатлар таркиб топишининг маҳсулидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Д. И. Фельдштейннинг ёш даврларига ажратиш назарияси онтогенездаги барча психологик ҳолат ва фазилатларни ифодалаш имкониятига эга эмас, аммо у таълим-тарбиянинг сифатини оширишга ижобий таъсир кўрсатиши билан амалий аҳамият касб этади.

Умуман психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган. Улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса бўлиб қўшилди, амалий ва назарий муаммоларни ҳал қилишда кенг қўлланмоқда. Аммо ҳозир онтогенезни тула ёритишга хизмат қила оладиган назарияни яратиш зарурати туғилди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

МАҚТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Чақалоқлик даврининг психологик хусусиятлари

Боланинг она қорнидаги ўсиш даври онанинг организмга узвий боғлиқ ҳолда кечади. Чақалоқнинг барча ҳаётий функциялари — овқатланиш, нафас олиш, нафас чиқариш, ҳаво ҳароратининг ўзгаришига ва атмосферадаги моддалар алмашинувига мослашиш ва ҳоказолар онанинг организми орқали амалга ошади.

Чақалоқнинг туғилгани сифат ўзгариш дақиқаси, ижтимоий ривожланишининг янги кўринишини бошланган нуқта эканлиги билан муҳим аҳамиятга эгадир.

Шунинг учун туғилиш табиатнинг чақалоқ организмни кучли ларзага келтирувчи мўъжизасидир. Бунда она қорнидаги барқарор муҳитда яшаган жонзот фавқулодда янги шаронтга, сон-саноксиз хосса ва хусусиятларга эга бўлган қўзғовчилар доирасига тушади. Аввал чақалоқ организмнинг она организмидан ажраллини содир бўлиб, ижтимоий-табиий шаронтларга мослашувни бошланади. Унинг мурғак организмда туб ўзгаришлар рўй беради, унинг янги шаронтларга кўникиш даври курашлар остида ўтади. Чақалоқ организм миқдор ва сифат ўзгаришларига, таъки оламнинг қаршилигига, таъсирига, таъкиқна дуч келади; фазо, вақт ва ҳаракат муаммолари мутлақо бошқача тарзда унинг бош миёна катта ярим шарлари пўстида акс эта бошлайди.

Чақалоқда она организм билан анатомик, морфологик ва констатацион боғлиқлик даври тугаган бўлса-да, бироқ у дастлабки дақиқалардан бошлабқ мустақил яшай олмайди, онага физиологик жиҳатдан тобелигача қолаверади. Чақалоқ яшаши учун организм талаб қиладиган овқат, оқсиллар мазкур ўснш паллада она сутти орқали бориб туради. Бола онанинг қорнида мўътадил ҳароратда, озиқ етарли даражадаги шаронтда, ҳатто, организмнинг функционал ҳолати ҳам она организмга бевосита боғлиқ ҳолда яшаган бўлса, туғилиши биланоқ бирданйга янги, мураккаб, қийин шаронтга тушиб қолади.

Туғилган чақалоқ ҳаво бўшлиғи ва ҳавонинг босимида дуч келиши сабабли табиий талабга кўра унинг нафас олиши ва нафас чиқариши ўзгаради. Салқин ҳаво оқимида тушиши билан ҳароратнинг таъсирига мослашиш учун ҳаракат қилади. Унда овқатланиш усули ва воситаси ҳам ўзгаради, яъни планцентар озиқланиш (она организмдан бевосита қонга моддалар сўрилиши)дан орал озиқланиш (овқат оғиз бўшлиғи орқали меъда-ичакка бориши)га ўтади.

Чақалоқ ҳайвонларнинг болаларига қараганда ҳимояга муҳтожроқ, ночорроқ бўлиб туғилади. Туғилиш арафасида унда наслий йўл билан мустаҳкамланган бирим механизмлар, шартсиз рефлекслар пайдо бўладикки, булар янги ҳаёт шаронтига мослашишини бирмунча енгиллаштиради.

Чақалоқ туғилганда унинг овқатланиш рефлекслари маълум даражада шаклланган: асосан, сўриш, эмиш рефлекслари ўз вазифасини адо этишига тайёр бўлади.

Чақалоқнинг лабига ва тилнинг шилимшиқ пардасига бирор қўзғатувчи тегиши билан унда ихтиёрсиз равишда сулак ажрала бошлайди. Она кўрагини эмишда унинг бошқа ҳар қандай ҳаракатлари секинлашади ёки мутлақо тўхтайдди. Психологлар М. П. Денисова ва Н. Л. Фигуринлар чақалоқлардаги мазкур жараённи чуқур тадқиқ қилиб «овқатга йўналиш» реакцияси деб атадилар. И. П. Павлов таъбирича, бунда шартсиз рефлекслар вужудга келиб, у идрок қилинадиган нарсага идрок қилувчи органини қўзғатувчи энг қулай йўналишида аке атади. Натижада эмиш механизмининг таъсиридаги хатти-ҳаракатлар қисман ёки бутунлай торmozланади.

Чақалоқнинг янги шароитда яшашини таъминловчи асосий омил туғилишида унда вужудга келган табиий механизмлардир. У ташқи шароит ва муҳитга мослашиш имконини берадиган, нисбатан етилган нерв системаси билан туғилади. Туғилганидан бошлаб мазкур рефлекслар организмда қон айланиши, нафас олиш ҳамда нафас чиқариш таъминлайди.

Биринчи кунданоқ кунли қўзғатувчиларга нисбатан кўзни қисниш, пирпиратиш, унинг қорачиғини кенгайтириш ёки торайтириш механизмлари ишлай бошлайди. Бу рефлексларни ҳимоя рефлекслари дейилади.

Чақалоқда ҳимоя рефлексларидан ташқари, қўзғатувчилар билан алоқа ўрнатишга хизмат қиладиган рефлекслар ҳам бўлади. Буларни ориентир рефлекслари деб аталади. Чақалоқларни кузатишларда икки-уч кунлик бола хонага қуёш нури тушиши билан бошчи ёруғлик томонга буриши, чақалоқ хонага аста кириб келадиган нур манбаини ҳам сезиши яққол кўринди.

Юқорида айтилган рефлекслардан ташқари, болада бир нечта туғма табиий рефлекслар ҳам учрайди: эмиш рефлексен оғзига тушган нарсани сўришда ўз ифодасини топса, қўл кафига бирор нарсанинг тегиши ушлаш, чанг солиш реакциясини вужудга келтиради. Ўзидан нарсани итариш, узоқлаштириш рефлексини мавжудлигини кўрсатади ва бу ҳол товонга қандайдир жисм тегиши билан уни ўзидан узоқлаштиришда намоён бўлади.

Психолог В. С. Мухинанинг фикрича, чақалоқда туғилишига қадар ҳам шартсиз рефлекслар бўлиши, унга ҳомилалик пайтидаёқ ўз қўлини сўриш имконини яратади.

Шарқ алломаларининг фикрича, чақалоқда туғма реакцияларнинг бошқа гуруҳи ҳам мавжуд бўлиб, бешик тебратилганда чақалоқнинг йиғидан тўхташи, ихтиёрсиз ҳаракати секнилашуви шундан далолат беради. Қадим замонлардан бери бешик, сўргич ва ҳоказолардан чақалоқни юпатишининг, унинг ихтиёрсиз ҳаракатини тўхтатишнинг, диққатини овқатга ва фавқуллодда ҳолатга тўплашнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланилади.

Қатор туғма-табiiй реакциялар чақалоқ ҳаёти учун жуда муҳимдир. Ана шу шартсиз рефлекслар туфайли у янги, ўнғайсиз шароитга кўникиб боради ва ўз яшаш тарзини мавжуд йўналишга уйғунлаштиради. Унинг янги муҳитда овқатланиши ва нафас олиши ана шу рефлексларнинг бевосита функцияси ҳисобланади. Бола туғилгунича ундаги барча жараёнлар онанинг органиزمни орқали амалга ошган бўлса, туғилганидан кейин мутлақо бошқача тарзда амалга оша бошлайди. Масалан, ўнка билан нафас олиши, ораль (огиз, ичак, ошқозон каби биологик органлар орқали) овқатланиши вужудга келади. Буни психологияда рефлектор мослашни деб аталади.

Мускул системасининг иштирокида нафас олишининг ритмли ҳаракатлари амалга ошади. Бу жараён овқатланиш, эмиш (сўриш) рефлекслари ёрдамида вужудга келади. Чақалоқнинг туғма рефлекслари дастлабки пайтларда номутаносиб ишлаши сабабли у тез-тез қалқиб кетади, жисмонан дарров толиқади (тез уйқуга кетади ёки уйғонади). Чақалоқнинг бутун фаолияти, фаоллиги организмни озик билан таъминлашга, тўйишга йўналган бўлади. Организмининг терморегуляцияси ҳам алоҳида аҳамият касб этиб, болани ўзгарувчан микромуҳитга тобора мослаштириб боради.

Чақалоқлик даври инсоннинг камол топишида хулқатворнинг туғма-инстинктив кўришилари: нафас олиши, ошқатланиш, ҳароратдан таъсирланиш ва ҳоказолар соф ҳолда намоён бўлиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур органик (моддий) эҳтиёжлар чақалоқ учун психик ўсишининг негизги вазифасини ўтаётмайди, аммо улар биргаликда индивиднинг яшашини таъминлайди.

Психологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, қатор туғма рефлекслар боланинг ўсишига тўғридан-тўғри таъсир этмаса ҳам, унинг табiiй-биологик эҳтиёжларини қондиришда иштирок қилади. Буларга

ативистик, тирмашиш, судралиш, эмаклаш каби наслий рефлекслар кирди ва айрим рефлекслар (тирмашиш, чанг солиш) борган сари сусайиб боради. Чақалоқда ушлаш, ўзини туттиш рефлексларининг пайдо бўлиши унга фазода тўғри ҳаракат қилишга имкон яратади. Том маънодаги судралиш — боланинг нарсаларга қўл чўзишидан бошлаб, олдинга интилишида кўринади. Бу жараён кейинчароқ янада таъаққий эта бошлайди.

Туғилишга яқин чақалоқда қулоқ ва кўз механизмлари ўз вазифасини ўташга тайёр бўлади. Бунидан ташқари, унда қатор ҳимоя ва ориентир рефлекслари (ўта ёруғликка қараш натижасида кўзини пирпиратиш, бошини олиб қочиш, буриш, кучли товушдан чўчиш кабилар) ҳам мавжуд бўлади. Аммо чақалоқда «кўриш» ва «эшитиш» аппаратлари орқали ўз диққатини бирор объектга тўплаган имкони бўлмайди. Чунки объектни таниш, товуш ажратиш, сезиш имконияти болада кейинчалик вужудга келади.

Чақалоқ учун туғма механизмлар янги шароитга мослашиш (кўникиш) учун кифоя қилмайди. Шу билан уни наваринида қўшимча тарбиявий тадбирлар қўлланмаса, чақалоқ ўсишдан орқада қолиши мумкин.

Чақалоқ она қориндаги яшаш шароитидан атмосферада ҳаёт кечиришга ўтган дастлабки пайтларда унинг уйқу ва уйқусизлик ҳолатлари ўртасида кескин чегара бўлмайди.

Туғилган чақалоқнинг вазни тез камая боради. Бунинг сабаби унда суюқлик моддасининг чиқиб кетиши, вазнесизлик ҳолатидан атмосфера босимига, қуёق нурига, турли хусусиятли моддалар таъсирига, ўзгарувчан ҳаво ҳароратига мослашиш даврида кўп куч-қувват сарфланишидир. Бу даврининг кечишида чақалоқларнинг ҳам индивидуал, ҳам жисмоний тафовуғлари кўзга ташланади. Орадан кўп вақт ўтмай чақалоқ вазнининг камайиши табиий равишда тўхтайдиган унинг янги муҳитга мослашиши бошланади. **Киндик тушиш даври** организмда кескин ўзгаришлар юз берини палласи ҳисобланиб, мурғак организмнинг мустақил яшашганидан далолат беради. Чақалоқнинг олдинги вазинга еттиш даври ҳаётининг биринчи ўн кунлигига тўғри келади.

Чақалоқ организмнинг анатомик-физиологик, морфологик тузилиши бўйича бошқа ёшдаги одамларникидан фарқи кам ривожлангани, заифлиги, иш қоби-

лиятининг кучсизлигидир. Унинг суяк системаси, пай-мускуллари ва тоғай тўқималарининг ўсishi катта ёшдаги кишиларникидан ҳам суръат, ҳам сифат жиҳатдан фарқланади. Чақалоқдаги мускулларининг такомиллашини ҳаракат негизини вужудга келтиради; шу билан бирга ҳар бир биологик органнинг мустақил ҳаракати ва фаолиятини таъминлашга хизмат қилади. Болада бўйин мускулларининг ўсishi бўйинни тутшига олиб келса, тана мускулларининг ривожланиши катталар ёрдамида ағаниш имконини, қўл ва оёқ мускулларининг етилиши эса жисмоний ҳаракат қилиши, жисмларга қўл чўзиш учун шароит яратади.

Чақалоқнинг анатомик-физиологик тузилишини таҳлил қилсак, унинг суяк системасида оҳак моддаси ва ҳар хил тузлар еттишмаслигининг гувоҳи бўламиз. Шу сабабли суяк функциясини кўпроқ тоғай тўқималари бажаради. Бош суяклари боланинг икки ойлигида ўзаро қўшилиб кетади. Бош суякнинг пешона ва тепа қисмлари ўртасида лиқилдоқ деб аталадиган қалин парда ва тери билан қопланган оралиқ мавжуд бўлади. У бола бир ёшдан ошганидан кейин суяк билан қопланиб боради, лекин у ҳақиқий суяк бўлмайди.

Чақалоқ нерв системасининг юксак даражада ривожланган қисми, яъни бош миёя катта ярим шарлари ташқи кўриниши билан катта одамникига айнан ўхшаса ҳам, аслида ундан кўп фарқ қилади. Одамларни ўзаро қиёсласак, ажойиб манзарани кўрамиз: миёянинг оғирлиги чақалоқ танасининг саккиздан бир ва катта одамларда эса қирқдан бир қисмини ташкил этади. Чақалоқларда бош гавдага нисбатан каттароқ кўринса-да, у ҳали жуда бўш, мукамаллашмаган бўлади. Уларнинг организми жадал суръат билан ўсish давридан ўтади. Бу даврда чақалоқнинг оғирлиги 3—5 кг бўлишига қарамай, миёясининг оғирлиги 300—350 граммни ташкил қилади, холос. Чақалоқнинг миёяси хужайраларининг миқдори, «ариқчалар»нинг яққол кўзга ташланмаслиги, нерв хужайралари тармоғи жиҳатдан катта одамларнинг миёясида фарқ қилади.

Юқоридаги фикрларни исботлашга ҳаракат қилган психолог Е. А. Аркиннинг таъкидлашича, бола туғилишига ҳаракат қилаётган пайтда унинг миёясини бир хил кулранг масса ташкил этади, унинг нерв толаларида миелин қобиғи бўлмайди.

Чақалоқда нерв толалари бир-биридан ажралмагани сабабли, ташқаридан келган қўзғатувчилар му-

айян қисмга йўналган бўлса-да, бошқа марказларга ҳам таъсир қилаверади. Шу сабабдан бўлса керак, унинг бош миёна ярим шарлари қобиғида аниқ, мустақил ва барқарор қўзғалиш ўчоқлари вужудга келмайди. Чақалоқ ташқи қўзғатувчилар таъсирига ихтиёрсиз равишда қўл-оёқлари ва бошнинг тартибсиз ҳаракатлантириши билан жавоб беради. Катта ёшли кишиларнинг биллиш жараёнлари, ҳис-туйғулари, психик ҳолатлари ва ўзинга ҳос типология хусусиятларини идора қилишида нерв системасининг юксак даражада ривожланган қисмлари етакчи роль ўйнаса, чақалоқнинг ҳаётий фаолиятида бу вазифани бош миёна қобиғининг остки марказлари бажаради. Бош миёна ярим шарларининг дурустроқ ривожланган бўлимлари чақалоқ учун энг зарур жараёнлар: нафас олиш ва нафас чиқариш, эмиш, ютиниш, қон айланиш, сийдик чиқариш ва ҳоказоларни бошқариб туради. Мазкур нерв толалари чақалоқнинг яшаши учун етарли миқдорда миелин қобиғига ўралган бўлади.

Чақалоқ бошқа ёш давридаги одамларга қараганда кучсиз, заиф, ожиз кўринса-да, баъзи жиҳатлари билан катталардан устулик қилади. Е. А. Аркиннинг фикрича, чақалоқлик даврининг кучли жиҳатлари кўпинча унинг ўсиш қувватида ўз ифодасини топади. У ҳар ойда икки см дан ўсади, унинг оғирлиги ҳар кун 1,6—2 граммдан ортиб боради. Унинг шиддатли суръат билан ўсиши кўпроқ индивиднинг вегетатив нерв системаси, ички секреция (буғоқ, қалқон ости ва устиди) безларининг фаолиятига бевосита боғлиқдир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ички секреция безлари ишлаб чиқарган махсус гормонлар қонга сўрилиб, организмнинг жисмоний ўсишини белгилайди. Чақалоқнинг гоят жадал суръат билан ўсиши шу даврнинг ўзинга ҳос хусусияти бўлиб, унинг ўсишига таъсир этувчи омиллар овқат, соф ҳаво, қуёш нури, нафас олиш, парварishi ва ҳоказолардир.

Одатда чақалоқнинг нерв фаолияти шартсиз ва шартли рефлекслар таъсирида вужудга келади. Шартсиз туғма рефлекслар боланинг туғилиши арафасида етарли даражада етиллиши сабабли унда қон айланиш, нафас олиш, овқат ҳазм қилиш, сийдик чиқариш сингарини энг муҳим вегетатив функциялар амалга ошади. Масалан, қорин оч чақалоқнинг лабига бирор нарса тегиши билан унда эмиш ҳаракати вужудга келиб,

сўлаклари оқа бошлайди. Бу овқатлашнинг шартсиз рефлексин дейилади.

Чақалоқ туғилиши арафасида унинг бош миёна катта ярим шарларнинг оғирлиги, ҳажми ва функционал жиҳати етарлича ривожланмаган бўлса ҳам, у мавжуд шартсиз рефлекслар негизда атроф-муҳит ва бошқалар билан муносабатга киришиши имкониятини берадиган оддий шартли рефлекслар ҳосил қила олади. Масалан, ҳид, ёруғлик, ҳаракат кўзғатувчиларининг таъсири натижасида оддий шартли рефлекслар вужудга келиши мумкин.

Чақалоқ ҳаётининг дастлабки кунларидан бошлаб ташқи муҳит билан муносабатга киришиши, алоқа боғлаш жараёнида унга мустақил ҳаёт кечириши имкониятлари туғилади. Илмий манбаларда кўрсатилишича, чақалоқ ҳаётининг ilk даврида ундаги рефлекслар кучсиз, заиф ва беқарор бўлади. Чунки кучли ташқи кўзғатувчилар таъсирида рефлекслар тез издан чиқадилар ва қайта тикланиши имконияти тобора камаяди.

Чақалоқнинг асосий хусусиятларидан бири унинг инсон зотиغا хос барча хулқ-атвор шаклларини ва авлодларнинг тажрибаларини ўзлаштириши имкониятига эгалигидир. Туғма рефлекслар чақалоқ ҳаётидаги етакчилик ролини аста-секин йўқота боради. Кундалик тартиб ва тарбиянинг ўзига хос шароитида эҳтиёжнинг бошқа кўринишлари, жумладан, таассурот олини, таъсирланиш, ҳаракат, мулоқот каби шакллари вужудга келади. Моҳияти ва мақсади жиҳатидан янги эҳтиёжлар замирида психик ривожланиш амалга ошади.

Болада таассурот олини эҳтиёжи пайдо бўлиши биланоқ, ориентир рефлексин билан алоқа ўриатади, ҳиссий билиш органларининг тайёрлик даражасига мувофиқ мавжуд маълумотларни қабул қилади ва шу жараёнда ўзи ҳам ривожланади. Чақалоқнинг кўрув ва эшитув аппарати дастлабки кунданоқ ишга тушса ҳам, улар ҳали етилмаган бўлади. Шу сабабли кўриш сезгисини ёруғлик, эшитиш сезгисини эса қаттиқ топуш вужудга келтиради. Бола ҳаракатдаги жиёмларини кузатишга иштирокчи ҳам, аслида қимирламай турган нарсаларга кўпроқ диққатини тўплайди. Унинг руҳий дунёсида кўрув ва эшитув аппаратларига мос равишда диққатнинг муайян объектга тўпланиши жараёни аста-секин вужудга келади.

Чақалоқнинг сезги органлари унинг ҳаракатига қараганда дурустроқ ривожланган бўлади. Масалан, чақалоқ аччиқни шириндан, иссиқни совуқдан, ҳўлчи куруқдан фарқлай олади. Унинг ҳид биллиш органлари жуда заиф бўлишига қарамай, бурнига ёқимсиз ҳидлар модда яқинлаштирилса, безовталанади. Болада тери туюш, ҳароратни ҳис қилиш, сезиш, оғирликни фаҳмлаш, таъм биллиш сезгилари ҳам етарли даражада ривожланган бўлади.

Чақалоқда жисмларни, одамларни, атроф-муҳитни катталар каби яхлит ва аниқ идрок қилиш имконияти бўлмайди. Чунки идрок қилиш инсоннинг бошқа психик жараёнлари (хотира, тасаввур, тафаккур), руҳий ҳолатлари (ҳис-туйғу, ўнғайсизланиш) ва ўзига хос типологик хусусиятлари билан узвий боғлиқликда амалга ошади. Шунинг учун чақалоқда мазкур имконият ўта чекланган бўлиб, сезги органлари оддий акс эттириш имкониятига эга.

Янги тугилган болада кучли ёруғликни акс эттириш имкони бўлади ва у ёруғликдан турли даражада ва шаклда таъсирланади, ҳатто, кўзларини юмиб олади. Кўрнинг механизмлари ҳали ўсиб улгурмагани сабабли тинч ҳолатдаги ёки ҳаракатдаги жисмни идрок қила олмайди. Гоҳо ўн кунлик чақалоқ ҳаракатдаги жисмга ишгоҳ ташлагандек кўринса-да, аслида унга бир неча секунд термилишдан нари ўтмайди.

Чақалоқда эшитиш сезгиси заиф ривожланган бўлса ҳам, у ҳали ўзи эшитишга мослашмаган кучли қўзғатувчиларни (товуш, қичқириқни) акс эттира олади. бироқ товуш келаётган объектни аниқ топа олмайди.

Кўриш ва эшитиш органларининг муайян объектга йўналиши оёқ-қўл ва бошининг ҳаракатида, боланинг йўналишдан тўхташида кўринади.

Чақалоқдаги муҳим хусусиятлардан яна бири кўриш ва эшитиш тананинг ҳаракатланишидан илдамроқ ривожланишидир. Чақалоқда кўриш ва эшитиш аппаратлари фаолиятининг ўсиши ташқи қўзғатувчилардан таъсирланишининг такомиллашувида ва бош миyanинг ривожланишида намоён бўлади. Чақалоқ миyanининг оғирлиги катталар миyanининг чорак қисмига тенгдир. Чақалоқнинг нерв ҳужайралари катталардаги ҳужайраларга ўхшаса ҳам, заифлиги билан улардан фарқланади. Шунга қарамай, бола организмнинг тайёрлик

даражаси шартли рефлекслар пайдо бўлиши учун мутлақо етарли бўлади.

Чақалоқ ташқи олам билан алоқада бўлишининг маркази родини бош мия катта ярим шарларининг юксак даражада ривожланган қисмлари бажаради. Мия тобора такомиллашувининг ўзи чақалоқдаги ҳиссий билиш органларининг ривожланишини таъминлай олмайди. Бу органлар бола олаётган таассуротлар натижасида ривожланади. Аслида таассуротларенз мианиннг ўзи ўсиши мумкин эмас. Мианиннг ривожланишида ташқи оламдан келадиган қўзғатувчилар ва сигналларни қабул қилувчи ҳиссий билиш органлари анализаторларининг кўп ишлаши муҳим роль ўйнайди. Илмий маибаларда ифодаланганидек, чақалоқ сенсор тўсиққа тушиб қолса, ташқи таассуротларининг етишмаслиги сабабли ўсишдан вақтинча орқада қолади. Аксинча таассуротнинг мияга кўпроқ келиб тушиши ориентир рефлексларининг ривожини тезлаштиради. Кўрув ва эшитув аппаратини объектларга йўналтириш вужудга келади, натижада инсоний сифатлар, жараёнлар шаклланади. Кўрув ва эшитув органлари орқали тўпланадиган таассуротлар маибан ҳамда нерв системасининг мунтазам ўсишини таъминлаш вазифасини катта ёшдаги одамлар бажаради.

Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисовнинг таъкидлашича, боланиннг бир ойликкача давридаги тетиклик ҳолати (уйғоқлиги) кўриш ва эшитишга йўналган шартсиз рефлекслар туфайли фаоллашиб боради; товуш таъсирига берилиш 2—3 ҳафталикда вужудга келади. Шунинг учун бола сурнай садосига қулоқ солади ва йиғидан ёки ҳаракатдан тўхтайдди. Бир ойлик бўлгач унда ориентир рефлексини намоён бўлади (И. П. Павлов). Шу сабабдан чақалоқ гаплашаётган одамга тикилади ва ихтиёрсиз хатти-ҳаракатдан ўзини тийиб туради.

Бола объектни кўриш ва товушни эшитиш учун диққатини тўплайдиган бўлгач ҳаракатининг фаоллашувидан анча ўзгаришлар рўй беради. Одатда унинг ҳаракати ихтиёрсиз ва тартибсиз равишда амалга ошиб, жимсларга кўз югуртириш, бошини буриш билан тугаса ҳам, ҳаракат ҳодисасини вазифасини бажаради: ўзида ҳулқининг содда кўринишини ифодалаб, болани воқеаник, ташқи олам билан узвий боғлайди.

Л. Б. Эльконини фикрича, чақалоқ ҳаётининг учинчи ҳафтада онаниннг эмизишдаги ҳолатига мослашини билан боғлиқ биринчи табиий шартли рефлекс вужудга

келади ва кейинчалик эса баъзи қўзғатувчиларга жавоб тариқасидаги алоҳида шартли рефлекслар ҳам пайдо бўлади.

Д. Б. Эльконин ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, ҳали чақалоқ психик ҳаётининг мазмуни муаммоси узил-кесил ҳал қилинмаган ва чақалоқнинг психик дунёсига чиннакам, ҳақиқатга яқин, илмий-объектив қарашлар И. М. Сеченов асарларидагина учрайди. Психология фаии ривожининг ундан кейинги даврида шу муаммога тааллуқли анча тадқиқотлар олиб борилган, қатор психологик қонуниятлар ва механизмлар ишлаб чиқилганки, булар тўғрисида ёш психологияси ва педагогик психология хрестоматиясида бой материал берилган.

4. Ҳис-туйғунинг ўсиши (жонланиш).

Чақалоқнинг ҳаёти қичқириқ садоси билан бошланади ва бу кўпинча шартсиз рефлектор хусусиятидан келиб чиқади. Дастлабки қичқириқ товуш чиқариш оралиғи қисилишининг бевосита маҳсули сифатида, организмнинг табиий эҳтиёжи натижасида вужудга келади. Қисилиш аввал нафас олиш рефлексини ҳам бошқаради. Шунга қарамай, мутахассис олимларнинг фикрича, биринчи қичқириқ — нохуш ҳис-туйғунинг намоеи бўлишидир. Қисилиш танглик (зўриқниш) туйғусини вужудга келишидир. Шунинг учун чақалоқдаги мускул реакцияси билан эмоционал муносабатни фарқлаш анча қийин. Қичқириқ нохуш кечинма ва сезгиларга жавоб тариқасида вужудга келиб, иссиққа, очликка ва намликка қаршилиқ вазифасини бажаради. Чақалоқни тўғри тарбиялаш жараёнида қичқириқ эмоционал кечинмаларнинг яна бир тури йиғлашга айланади. Йиғлаш бола жисмоний оғриқни, руҳий қайғуни, изтиробни табиий акс эттиришининг манбаи бўлади, ташқи олам билан алоқа ўрнатишнинг энг зарур воситаси сифатида чақалоқнинг ҳаёт фаолиятида алоҳида аҳамият касб этади. У нохуш ҳис-туйғуларнинг акс эттириб қолмай, табиий эҳтиёжларни қондириш механизми сифатида хизмат қилиши мумкин.

Бола бир ойга тўлгач ўзини парвариш қилаётган одамга интиладиган, талпинадиган бўлади ва бунинг мисоли тариқасида унинг кишилар орасидан «ўз» кишинини таниши ва ажратишини айтиш мумкин.

Мазкур психологик ҳолатни Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисовалар «жонланиш» деб атаганлар. Бу даврда боланинг психик дунёсида тетиклик, ҳис-туйғусида эса

атроф-муҳитдан таъсирланиш ўз аксини топади. Уларнинг фикрича, боланинг катта ёшдаги одамларга ўз муносабатини билдириши унинг бундан кейинги ўсишнинг белгилловчи босқич вазифасини ўтайди.

«Жонланиш» боланинг катталар билан ўзига хос равишда муносабатга киришининг янги шакли сифатида вужудга келади. Лекин ташқи қўзғатувчининг қитиқлашига жавоб тариқасида намоён бўладиган «жонланиш»нинг табиати ҳали очилгани йўқ. Эҳтимол бу ҳолат боланинг катталар билан мулоқотининг махсус кўриниши ва овқатланиш рефлексининг мустақамланиши билан боғлиқдир, у балки болада ижобий ҳис-туйғуларни қўзғатиш омилидир. Баъзан болада ўзини парвариш қилувчи шахснинг муомаласи туфайли эмоционал ҳаракатлар вужудга келади, натижада унинг қўл ва оёқлари ҳаракати илдам ва тез амалга ошади. Бу жараён интилиш, илтижо, талпиниш каби ташқи ифодага эга бўлган ички психик кечинмаларда ўз аксини топади.

Психолог Е. К. Каверина боланинг ташқи таъсирга жавоб билдиришини тадқиқ қилиб, унда одамлар ва жисмларга муносабат бир хиллигини таъкидлайди. Унинг фикрича, инсоннинг афт-авгориغا қараб ижобий ҳис-туйғулар уйғошни кейинчалик вужудга келади. Таъсирга берилиш ва таъсирланишнинг мазкур шакли бола билан катталар ўртасидаги алоқанинг бошланғич кўриниши ҳисобланади. Шахслараро алоқанинг бу шакли чақалоқлик даврининг тугаши ва илк болаликнинг бошланишидан далолат беради.

Чақалоқда пайдо бўладиган ижобий ҳис-туйғуларнинг оддий табиий эҳтиёжларни қондириш билан ҳеч қандай боғлиқлиги йўқ. Чунки психик дунёдаги ўзгаришларни ўрганган М. Ю. Кистяковскаянинг уқтиришича, уйқусизликдан қийналиш ва очлик уйғотувчи қўзғатувчиларни бартараф қилиш салбий кечинма ва ҳис-туйғуни пасайтиради. Боланинг катталар билан ижобий муносабатда бўлиши замирида табассум, кулги, илдам ҳаракат, товуш чиқариш бўлса ҳам, буларнинг табиий-органик эҳтиёжларни қондириш билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аксинча, ижобий эмоционал ҳолат янги ижтимоий эҳтиёжнинг кўрсаткичи бўлиб, бола катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришинининг мотиви ва имконияти родини бажаради.

Психолог М. И. Лисина ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, мазкур ёш даврида бола кўз қарашла-

ри, ихтиёрсиз ҳаракатлари, шарнага жавоби, тамшаниши орқали катталар билан алоқа боғлайди. Кўп марта такрорланиши натижасида шартли рефлекс шаклида вужудга келган ана шу жараёнлар мулоқотга айланади. Чақалоқнинг янги шариқи ва муҳитга мослашишидан келиб чиқувчи бу ҳолат кўнгиш кўрнинишида мулоқот вазифасини ўтай бошлайди. Бироқ бу мулоқот новербал равишда (сўзлар ишлатилмай) амалга ошади, содда шаклдаги, тор кўламли шахсларро муносабатини акс эттиради.

Катта ёшдаги одамларнинг чақалоқ билан мулоқотда бўлиши унга ўйинчоқ кўрсатиши, термулиши, эркалаши унда ташқи таъсирга жавоб рефлексларини фаоллаштиради.

Психолог Д. Б. Эльконин назариясига кўра чақалоқлик давридан илк болалик, гўдаклик даврига ўтишининг ўзинга хос хусусиятлари мавжуддир. Булар:

1. Кўз ва қулоқ ёрдамида диққатини муайян объектга қаратиш (тўплаш)нинг пайдо бўлиши, бола ҳаракат фаолиятининг қайта қурилиши бошлангани, алоҳида намоён бўлувчи ҳаракатининг хулқ ҳодисасига айланиши.

2. Сиртдан идрок қилинувчи барча объектларга (субъектларга) йўналган алоҳида қўзғатувчига нисбатан шартли рефлекслар ҳосил бўлиши.

3. Катта ёшдаги одамларга (онасига ва яқин кишиларга) нисбатан эмоционал реакциялар (ҳис-туйғулар, кечинмалар) янги эҳтиёж пайдо бўлишининг кўрсаткичи эканлиги.

4. Боланинг (чақалоқнинг) катталар билан мулоқотда бўлиш эҳтиёжининг кейинги психик ўсиши негизини ташкил этиши ва ҳоказолар.

2. Гўдаклик даврининг психологик хусусиятлари Гўдак ва мулоқот

Гўдақнинг ҳаётини фаолияти ва тақдири уни қуршаган, парвардилайдиган катта ёшдагиларга бевосита боғлиқ бўлиб, унинг барча эҳтиёж ва талаблари фақат шулар томонидан қондирилади. Психологик қборалар билан айтсак, катталар боланинг фазодаги ўрнини узлуксиз ўзгартириши, алмаштириши натижасида унда кўриш, эшитиш, тери туюш, ҳароратини сезиш, таъм билиш каби сезгилар ривожланади (такомиллашади). Катталар гўдак учун яратган объектив ва субъектив

шарт-шароитлар унинг ўсишини белгиловчи муҳим туртки вазифасини ўтайди. Атроф-муҳитнинг хусусият ва ҳосеаларини катталар гўдакнинг психик дунёсига сингдирадилар. Шикилдоқлар шакли рағиб ҳар хил ўйинчоқлар ва ҳоказоларни боланинг гўдакитига ҳавола қилиш унда жисмлар тўғрисида тасаввур образларини яратади, гўдакнинг ҳиссий биллини организмга аса уларни акс эттиради. Ўзаро мулоқот жараёнида, жисмларни ушланга ўргатиш, машқлар натижасида гўдак «таниш» жисмларга талпинадиган, уларга қўл чўзадиган бўла бошлайди, унда рағиб ва шаклни фарқлаш имконияти туғилади.

Таъсир ўтказишининг кейинги мураккаброқ босқичида бола катталар ёрдами билан ўтириш, ўрнида думалаш, тик туриш, овқатланиш қуроолларидан тўғри фойдаланишни, узлуксиз ва мазмунли ҳаракатларни амалга оширишни ўрганади! Шунинг учун акс эттириш қайси босқичдалигидан қатъи назар, бевосита йўл билан амалга ошади. Умуман, гўдаклик даврининг дастлабки босқичида олам, барча ашёлар, жисмлар тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, тинсоллар ва ҳоказолар боланинг катталар билан ҳамкорликдаги фаолияти маҳсули сифатида маълумий бойликка айланиб, унинг бош миё ярим шарлари пўстлоғи остида ўз изларини қолдиради. Мазкур даврнинг аксарият босқичларида гўдакда билим ва тажрибаларни эгаллаш, укув, кўнирма ва малакаларни мустақил ўзлаштириш шакли бўлмайди.

Гўдаклик даврининг хусусиятларини ўрганган М. С. Виготский «Гўдаклик даври» номи асариде боланинг воқеликка муносабати дастлаб ижтимоий муносабатдек туюлишини, ана шу жиҳатдан уни ижтимоий ҳаёт дейиш мумкинлигини уқтирди.

Д. Б. Элькониннинг фикрича, катта ёшдаги одамлар гўдакни қуршаган воқеликнинг марказий сиймоси, муҳим таркибий қисми ҳисобланиб, унинг ҳар қандай эҳтиёжини қолдириш билан боғлиқ муаммолар учун тўғри нуқтаи назар вазифасини бажарадилар. Гўдак табиат биологик жиҳатдан онадан ажралган бўлса ҳам, аслида у билан ижтимоий боғлиқлиғича қолган.

Гўдакнинг бир ёшгача давридаги психология хусусиятларини ўрганиш бўйича қатор тадқиқотлар амалга ошди. Шулар орасида М. И. Фигурин, А. И. Баранова, С. Ю. Кастяковская, А. Валлон, Г. Эльконин, Н. А.

Аркин, С. Фазис, III. Бюлер, Ф. II. Фрадкинларнинг асрлари алоҳида аҳамиятга моликдир.

С. Фазис тажрибасида гўдакка чиройли ва жозибдор ўйинчоқлар 9 см масофадан кўрсатилганда у бутун вужуди билан уларга интилишга кейинчалик оралди. 60 см бўлганда боланинг интилиши, қўл чўзиши, сусланиши, ва ниҳоят, улар 100 см дан кўрсатилганда болада интилиши, чўзилиши, ихтиёрсиз ҳаракати мутлақо сўнган. У ўйинчоқ билан бир қаторда турган катта кишига ҳам ана шундай бефарқ қараган. Масофа қанчалик қисқарса, боланинг унга интилиши, қўзиқиши шуичалик кучайиб боришини кузатиш мумкин.

Юқоридagi тажриба материаллари асосида, шундай хулоса чиқариш мумкин: катталар гўдак қатнашаётган фаолиятни жолаштирадилар. Гўдакни қўришаб турган жисмлар борган сари унинг нигоҳини ўзига тортиб, мафтун қилиб, қўзғатувчи вазифасини бажариб, боланинг қидириши, мўлжал олиш, чамалаш фаолиятини кучайтиришига хизмат қилади.

Тадқиқотчи А. В. Ярмоленко ярим ёшлик гўдакларда жозибали нарсаларнинг ўзаро қиссий тасвифини тадқиқ қилган. Муамлиф олган маълумотларга қараганда, гўдак беҳисоб жисмлар орасида инсонни (катта ёшли одамларни) тобора аниқроқ, равшанроқ ажрата бошлаган. Шу билан бирга ҳаракатсиз кўрув қўзғатувчисига диққатини тўғриси 26 секунддан 37 секундгача, ҳаракат қилмаётган одамга боланинг тикилиши 34 секунддан 111 секундгача, ҳаракатдаги кўрув қўзғатувчисига қарата, 41 секунддан 78 секундгача, ҳаракатдаги инсонга элиббор бериши 49 секунддан 186 секундгача орган. Тажрибада гўдакнинг ҳаракатланаётган одамга диққатини тўғриси турани турт маротаба ортгани аниқланган.

Бизнингча, гўдак жонсиз нарсаларга қараганда одамга диққатини барқарорроқ қаратиши унинг катталарга муносабати ўзгарганидан эмас, балки улар билан алоқага киришганда сует рецентор ўрнини фаолроқ рецентор эгаллаганидандир. Гўдакда фазовий тасаввурининг бойинида жисмларни идрок қилишдаги фарқлашнинг тақомиллашуви муҳим воєнта ҳисобланади. Ҳаёт тажрибаси билан бориши, машқлар натижасида жисмларнинг ҳизмат ва белгиларини фарқлаш уқуви пайдо бўлади.

Француз психолог П. Пиаже гўдакда ихти-

мой таъсирланиш ортиб боришини атрофлича тадқиқ қилган олимдир. Унинг таъкидлашича, ярим ёшли болада бошқа одамлардан фарқли равишда жавоб реакцияси (таъсири) ўзининг юқори босқичига кўтарилади. Бола олти ойлигида бошқа кишиларнинг имо-ишорасиз таъсирига жавоб бериши (таъсирланиши) 50 фоизни ташкил қилади, етти ойлигида эса айнан шу реакция 20 фоизга камаяди, аммо имо-ишора орқали мулоқот 41 фоизга ортади; етти-саккиз ойликда бошқа кишиларга талпиниш, табассум қилиш биринчи ярим йилликдагидан тўрт марта кўпдир.

М. Ю. Кистяковская бир ёшгача болаларда катталар билан мулоқотга киришишнинг мураккаблашиб боришини ўрганиб, болалар психологияси фани учун энг зарур материаллар тўплаган ва уларни атрофлича изоҳлаган. Олиманинг фикрича, 3 ойликдан 6 ойликкача болада катта ёшдаги одамлар билан танлаб муносабатда бўлиш вужудга келади. Уч ойлик гўдак бегоналар орасидаги туққан онасини ажрата олса, ярим ёшдан бошлаб эса бегоналар ичидagi қариндошларини ҳам фарқлай билади. М. Ю. Кистяковскаянинг маълумотига кўра, 3—4 ойлик гўдак унга юзланган, эркалатган, мулоқотга киришган ҳар қандай одамга табассум қилади ёки эркаланади, 5—6 ойликда у муомала қилаётган нотаниш шахсга бир оз тикилади, кейин ё кулимсирайди ёки ундан юзини ўгиради, ҳатто, қўрқиб йиғлаб юборади. Болада ўзини парварниш қилаётган, боқаётган яқин кишиларга боғланиб қолиш содир бўлади. Ана шу сабабли онаси ёки энагасини кўрсак қийқириб қаршилайди, талпинади, қўл-оёғини ихтиёрсиз тилиричилади. У ярим ёшга тўлганида атрофидаги яқин кишилар қатори қариндош-уруғларига, ҳатто, қўни-қўшиниларга ҳам боғланиб (ўрганиб) кўникиб қолади. Тахминан 8—9 ойлигидан катталар билан дастлабки ўйин фаолиятини бошлайди.

Ўйин фаолиятидаги табассум, жонланиш, шодлик туйғулари аввал фақат катталар иштирокида намоён бўлади, вақт ўтиши билан ўйиннинг ўзи болага қувонч бағишлайди. Гўдак бир ёшга яқинлашган сари катталарнинг хатти-ҳаракатларини изчил кузатишдан ташқари, унда аста-секин уларнинг фаолиятида иштирок этиш туйғуси, истаги пайдо бўлади, кейинчалик уларга кўмак бериш иштиёғи туғилади. Натижада бола индивидуал фаолият туридан ҳамкорликдаги

фаолиятга ҳам ўта бошлайди. Маълумки, ҳамкорликдаги фаолият мулоқот кўламини кенгайтиришга ёрдам беради.

Тадқиқотчилардан Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисова гўдакнинг бир ёшгача давридаги психик ўсишини ўрганганлар. Олинган маълумотларидан келиб чиқиб бир ёшгача кулги инсон чеҳраси ва товушидан таъсирданиш асосида вужудга келишини таъкидлаганлар. Боланинг бошини буриб қараши асосан инсоннинг товушига жавоб реакцияси тарзида намоён бўлса-да, у кейинчалик бошқа товушлардан таъсирланишда ҳам кўринади.

Болада қўрқув ҳисси кишиларни таниш ва нотапишга, қариндош ва бегонага ажратиш, ниқобни фарқлаш жараёнида вужудга келади. Шунинг учун ижтимоий тажриба ва кўникмаларни ўзлаштиришда, бирор ҳолатни яққол акс эттиришда гўдак катталарга тақлид қилади. Тақлидчанлик боланинг ижтимоийлашувига кенг имкониятлар яратади ва уни фаолиятининг янада такомиллашувига туртки бўлади.

Юқоридаги тадқиқотчиларнинг фикр-мулоҳазаларини умумлаштирсак, қимматли умумпсихологик фикрларни муайян тартибда, изчил жойлаштириш мумкин бўлади. Биринчидан, мазкур ёш даврида бола билан уни парвариш қилаётган катталар ўртасида яқин ва нисбатан барқарор алоқа ўрнатилади. Иккинчидан, гўдак қатнашадиган ҳар қандай фавқулоддий ҳолат ва муаммоли вазиятда катталар марказий сиймога айланадилар. Учинчидан, гўдаклик даврининг охирида ҳамкорликдаги ўзини фаолияти индивидуал ўзини фаолиятига айланади.

Шундай қилиб, гўдаклик даврида катталар билан фаол алоқага киришиш эҳтиёжи туғилади ва бу алоқа нутқ давригача мулоқотнинг ўзига хос янги шакли сифатида боланинг ўсишида муҳим роль ўйнайди. Бир ёшгача даврда пайдо бўлган эҳтиёжнинг тобора чуқурлашуви билан нутқ давригача мулоқот чекланганлигининг номутаносиблиги бир ёшдаги ниқирозни келтириб чиқаради. Вужудга келган қарама-қаршилик ўз ечимини нутқ орқали мулоқот даврида топади ва бола ўсишнинг бир босқичидан иккинчи босқичга ўтаётганини ифодалайди. Гўдакнинг нутқ фаолияти такомиллашган сайин мулоқотнинг мазмунини бойиб, кўламини кенгайтириб боради. Натижада ҳақиқий маънодаги шахс-

лараро муносабат вужудга келади, гўдакнинг шахсга айланиши ва ижтимоийлашувига кенг имкониятлар яратлади. Мазкур даврда гўдакнинг ўсишини таъминловчи объектив ва субъектив шароитлар яратилиши — боланинг фаоллиги ортishi учун психологик негиз бўлади.

Л. И. Божович олиб борган тадқиқотнинг натижаси туғилиш даврига келганда боланинг миёна пўстлоғи фаолият кўрсата бошласа-да, аслида у на анатомик ва на функционал жиҳатдан ривожланган бўлишини кўрсатди. Ваҳоланки, унинг психик дунёсида вужудга келадиган эҳтиёжларнинг кучи, давомийлиги, барқарорлиги ана шу ривожланишга боғлиқдир. Шундай экан, органларнинг ривожланиши гўдакнинг функционал ҳолатига алоқадорлиги сабабли бош миёнанинг ривожланиши ҳам унга янги қўзғатувчиларнинг таъсир қилишига ва бу таъсирнинг бош миёна катта ярим шарлари пўстлоғида фаолият уйғотишига боғлиқдир. Бош миёна марказлари эса жадаллашган ориентировка фаолиятининг кучлилиги туфайли функционал жиҳатдан ривожланади.

Моҳир тадқиқотчи Н. М. Аскарининг фикрича, катта ёндаги одамнинг табассуми ёки ёқимли овозидан бошқа ҳеч қандай қўзғатувчи гўдакда шунчалик қувонч ва шодлик ҳис-туйғусини вужудга келтира олмайди. Шу сабабли қувонч туйғусини уйғотиши ва мустаҳкамлаш учун тарбиячилар гўдак билан тез-тез мулоқотда бўлиши, ёқимли оҳангда, самимий суҳбатлашиб туриши лозим.

Ҳаракатнинг психологик хусусиятлари ва механизмларини қатор тажрибалар асосида ўрганган олимлардан Д. Б. Эльконининг ишонч билан таъкидлашича 2—3 ҳафталик гўдакда кўз конвергенцияси вужудга келса ҳам, ўз нигоҳини турли жисмларга қарашиб туриш жараёни жуда қийин кечади, ҳаётининг 3—5-ҳафталарида эса унинг нигоҳи оз фурсат бўлса-да, муайян объектга тўплана бошлайди. 4—5 ҳафталик гўдакда 1—1,5 метр наридаги жисмларни кузатиш кўникмаси ҳосил бўлади. Икки ойлик бола 2—4 метр узоқликдаги нарсани кузатишини ўрганади, у уч ойлигида 4—7 метр ораликдаги жисмларни ҳам пайкай олади, ниҳоят, 6—10 ҳафталик гўдак ҳатто, айланиётган предметларнинг ҳаракатини идрок қилиш имкониятига эга бўлади. Кейинчалик ҳиссий органлари-

нинг кўз билан турли функционал алоқалар ўрнатиши қарор топади. Гўдак тўрт ойлигида унинг жисмга тикилиш ва уни томоша қилиши инсбатан, барқарор бўлади.

Юқоридаги фикрларга қарамай, мазкур ёшдаги бо-
лаларда қўл ҳаракати ҳали беихтиёр хўсусиятга эга
бўлиб, жисмларни мақсадга мувофиқ ҳаракатланти-
ришдан анча узоқдир. Гўдак 4 ойлигидан бошлаб
нарсага қўлини йўналтиради, аста-секин унда пайпас-
лаш уқуви намоён бўла бошлайди, 5—6 ойлигида
предметни ушлаш ва уни ўзига тортиб олиш (қўлдан
юлиб олиш) кўникмалари шаклланади. Ҳаракат ва
тери туюш органлари сифатида қўш вазифани ўтовчи
кўриш қобилияти бир маромда ривожланишдан бир-
мунча кечикади. Бола 6 ойлигида унда ўтириш, туриш,
эмаклаш, юриш, гапириш кўникмалари шаклланади.

Юқоридаги ҳолларнинг моддий асосини ўрганган
Н. М. Шчелованов 2 ойлик болада бош мия ярим
шарлари пўстлоғи ўз функциясини бошлашини, бу ҳол
барча гидрок қилиш органларида, жумладан, эшитув,
кўрув аппаратларида шартли рефлекслар пайдо бўл-
ганидан далолат беришини уқтиради. Олимнинг фик-
рича, эшитиш, кўришнинг юксак анализаторлари, ҳат-
токи, уларнинг кортикал бўлимлари ривожланганидан
кейин болада ҳаракат ва ҳаракат ҳодисаси ривожла-
нади.

Д. Б. Эльконин ўз тадқиқоғларидан кўзнинг ри-
вожланиши 4 ойлик гўдакда айрим ҳаракатларни ва
ҳаракатланувчи объектларни кузатиш имконини яра-
тади, деган хулоса чиқаради. Мазкур ёш даврида
предметнинг ҳаракати кўз ҳаракатини вужудга кел-
тиради. Унинг ривожланиши қўл билан пайпаслаш
ҳаракати пайдо бўлиши билан бошланади.

Гўдакнинг ҳаракати ўз қўлини силаш ва ушлаб
кўришдан бошланиб, чойшаб ва кўрпачаларни пай-
паслашга бориб етади. Одатда, бола қўлини узоқ вақт
кўрпача ва чойшаб устида ҳаракатлантиради. Ташқи
таъсирга жавоб сифатида пайдо бўлган психик жа-
раённинг мазмунини қўлнинг предмет кетидан эмас,
балки предмет бўйлаб ҳаракат қилишидан иборатдир.

Д. Б. Эльконин ва В. С. Мухомаларнинг фикрича,
болада 5 ойлигидан жисмларни ушлаш ҳаракати бош-
ланади: унинг пайпаслаш учун қўлини уза-
тиш ва ушларини кўздан кечирish ёки тек-

ҳаракат қилишнинг дастлабки кўринишидир. Мустақил бориш — гўдакнинг инсонларга хос йўсида фазода силжиш, жойидан қўзғалишни амалга ошириш учун муайян даражада тайёргарликни тақозо қилувчи ҳаракатларнинг янги кўринишидир.

Шундай қилиб, гўдакнинг жисмлар билан бевосита амалий алоқага киришуви ва улар ёрдамда ҳаракатланиши нарсаларнинг янги хосса ва хусусиятларини билиб бориши, улар билан муносабатини янада кенгайтириши учун имкон яратadi.

Ҳаётининг иккинчи ярим йилида боланинг предметлар билан ҳар хил ҳаракатларни амалга оширишдаги илдамлиги, ориентирлаш фаолиятининг мураккаблашуви, фазода ўрин алмаштиришининг янги шакллари вужудга келиши уни катта ёшдаги одамларга бевосита боғлаб қўяди.

Гўдак ўсишининг мураккаблиги унинг хилма-хил фаолияти ўзаро боғланганидир. Шунинг учун катта ёшдаги одамлар бу даврда гўдакнинг эҳтиёжларини тўла қондиришга ҳаракат қилишлари керак. Шундагина уларнинг бола психик дунёсига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиши бола бош мия катта ярим шарлари пўстининг фаолиятини такомиллаштиради.

Гўдак ҳаётининг дастлабки ойларида бошлабоқ, унинг фаолияти унинг ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Гўдакда кўриб ва эшитиб идрок қилиш уқувини ўстиради, жисмларнинг ранги, шакли, катта-кичиклигини ажрата олиш қобилиятини ривожлантиради. Унинг фаолияти гўдакнинг борлиқни билишида ва уни акс эттиришида муҳим роль ўйнайди.

3. Гўдакда мулоқот кўламининг кенгайиши ва нутқнинг вужудга келиши

Олдинги саҳифаларда баён қилинганидек, гўдакнинг катталар билан узвий боғлиқлиги мажбурий мулоқотга киришишни тақозо қилади. Шахслараро алоқа ўрнатилар зарурати болада новербал, нутқсиз мулоқотнинг махсус шакли пайдо бўлишига олиб келади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, организмнинг ташқи ва ички қўзғатувчиларга жавоби «жонланиш»ни келтириб чиқаради. Мулоқотнинг энг оддий кўриниш-

лари кейинчалик бошқа мураккаброқ кўринишларининг вужудга келишига пухта замин яратади.

Катта ёшли кишилар товушига тақлид қилиш, гўдакнинг қуршаб турган одамлар нутқини, идрок қилиши том маънодаги нутқ фаолиятини таркиб топтиради. Мулоқотнинг сўнгги турлари гўдак ҳаётининг иккинчи ярим йилида кўзга ташланади. Унинг ўзини парварншлаётган, одамларга илиқ табассум, қувонч ва шодлик туйғуси билан боқиши фақат хуш кечинмаларидан эмас, балки ички механизмларини ифодаловчи, муайян даражада ташкил топган ижобий таъсирланиши акс эттирувчи мулоқотдан ҳам иборатдир. Катта ёшли одамлардан таъсирланиш ҳис-туйғуси гўдакнинг ҳаёти ва фаолиятида бир неча йўналишда қарор топиб боради. Улардан биттаси қувонч ёки табассум туйғусида: катталарга бутун вужуди билан талпиниши, тиқилиб туриши, ҳаракатларини кузатиши; қўлини узатиши, бошини қўзғатувчи келган томонга буриши, ўзига хос товушлар чиқариши ёки гугулашида яққол кўринади. Таъсирланиш ҳис-туйғуси «жонланиш мажмуаси» билангина эмас, балки унинг алоҳида таркибий қисмлари (товуш, чеҳра ва ҳоказолар) таъсирлида ҳам вужудга келади. Таъсирланиш туйғуси кейинчалик танловчанлик хусусиятини касб этиб, фақат айрим (яқин, туғишган) кишиларга инсбатангина ҳосил бўлади.

Олдинги бўлимларда таъкидланганидек, таъсирланиш туйғуси аввал умумий хусусиятга эга бўлади, кейинчалик (4—5 ойлик пайтларда) кишиларни таниш ва бегонага ажратиш билан яқунланади. Яъни танишлар гўдакда чўқур ижобий кечинмалар ҳосил қилса, бегоналар қувонч ва табассум ҳисларини бутунлай тўхтатишга ҳам олиб келади. Таниш киши психик жараён сифатида боланинг психикасида алоҳида аҳамият касб этади. Шу билан катта ёшдаги одамлар гўдак учун дастлабки таниш жараёнининг объектига айланадилар ва мулоқот давомида ижобий таъсирланиш туйғусини пайдо қилувчи қўзғатувчи вазифасини ўтайдилар.

Инсонга қаратилган таъсирланиш туйғуси вақт ўтиши билан турли жисмларга ҳам кўчади. Катталар қўлидаги масала, ўйинчоқ гўдакда қувонч ва жонланиш ҳиссини уйғотади, жисмларнинг бола ингоҳини ўзига жалб этиш хусусияти ҳам катталар ёрдамида

рўёбга чиқади. Гўдак ярим ёшида улар билан мулоқотга киришиш жараёни икки хил хусусият касб этади. Аввал мулоқот бир томоилама, фақат таъсир ўтказиш билан чегараланса, энди тескари муносабат (гўдакнинг уларга жавоби тариқасида) ҳам вужудга келади. Чунончи, бола катталарнинг кийимини тортқилайди, уларга қичқиради, ҳатто, ҳиқиллайди ва ҳоказо. Мазкур психик ҳолат боланинг катталар билан мулоқоти ривожланишнинг юқорироқ босқичига кўтарилганидан далолат беради. Гўдакнинг катта одамларга қўядиган талаблари (гарчи қатъий оҳангда, сўз билан ифодаланмаса-да) бевосита ёрдамга муҳтожлигини билдириш (масалан, қўлини ўйинчоқ қисиб олса, кўйлаги илиниб қолса, коптоғи думалаб кетса, чарчаса ва бошқа ҳоллар рўй берса, бошқаларни чақирувчи сигнал) вазифасини бажарса, кейинчалик шунчаки чақириб воситасига айланади ва бу ҳол мулоқотга эҳтиёждан, унинг нисбатан тақчиллигидан келиб чиқади. Шунингдек, бола ўзини фаолиятида қийинчиликларга учраса, ўзини қовушмаса ҳам мазкур чақириб воситасидан фойдаланади.

Бола ҳаётининг иккинчи ярим йиллигида катталар нутқини идрок қилиши ва уни тушуниши жадал суръат билан ўсaveraди. Чунки оца ёки тарбиячи уни парваришлаш ва тарбиялаш жараёнида ҳар бир ҳаракатни тушунчалар, сўз бирикмалари, атамалар билан бирга амалга оширади, ҳаракат билан предметнинг узвий боғлиқлигини ёритишга тиришади. Маълумки, ҳар қайси предмет ва воқеа ўз номи билан ифодаланади, натижада бола учун онанинг ёки тарбиячининг (мураббиянинг) нутқини тушуниш ва илғаб олиш бирмунча енгиллашади. Буларнинг барчаси бола билан катта ёшли одамлар ўртасида узлуксиз ҳамкорлик вужудга келишини тақозо қилади. Боланинг ҳамкорликдаги (ота-она, энага, мураббия ёки туғишганлари иштирокидаги) ўзини фаолияти ҳам, ҳис-туйғуга берилиши ҳам нутқ ва нутқ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Олима Г. Л. Розенгарт-Пупко боланинг нутқини тушуниши (идрок қилиши) жараёнини ўрганиб, кўрув идроки ва предметларга кўз югуртириш, уларнинг номларини тушуниш ривожланишига ёрдам беради, дея хулоса чиқаради. Тадқиқотчилардан З. И. Барабанова гўдакнинг нутқини идрок қилишини текшириб,

Ундаги турли анализаторларнинг ролига баҳо беради. Унинг маълумотларига қараганда, қўзғатувчи 10 марта намоён бўлишида кўрув анализаторларининг йўналиши 86 фоиз болада сақланган, эшитув анализаторининг эса 60 фоиз сигналувчиларда йўқола бошлаган. Қўзғатувчининг 20 марта таъсир кўрсатиши натижасида кўрув анализаторини таъсирланиш ориентировкаси 18 фоиз болада сўнган, эшитув анализатори худди шу пайтда умуман батамом сўниб бўлган.

Д. Б. Эльконин хулосасига кўра, нутқни тушуниш вужудга келишининг асосий шартлари қуйидагилардан иборат: а) умумий ҳолатдан предметни ажрата олиш; б) предметга диққат-эътиборини тўплаш; в) фавқулодда ҳолатга қараб англанадиган ҳис-туйғунинг мавжудлиги ва бошқалар.

Ўзгалар нутқини тушуниш кўрув идрокиннинг замирида вужудга келади. Болани ўзгалар нутқини тушунишга ўргатишда катта одам бирор ўйинчоқдан таъсирланишни ҳосил қиладиган қўзғатувчини уйғотади. Бунда ўзи жисм ва расмларга боланинг диққатини жалб этади ёки унинг қўлидаги ёхуд стол устидаги объектларни кўрсатиб «Сурнай қани?», «Катта айиқча қани», «Конток қани, автомобил-чи?» каби саволлар билан мурожаат қилади.

Катталарнинг бола билан машғулотларни бир неча марта такрорлаши натижасида талаффуз қилинаётган сўз билан предмет узвий боғланади ва бу боғланиш бир неча босқичларда намоён бўлади. Даставвал катталарнинг саволи болада ҳеч қандай таъсирланиш туйғусини қўзғатмайди, ҳатто, гўдак ўша предметга қиё ҳам боқмайди. Иккинчи босқичда болада саволга нисбатан суст ҳаракатланиш ҳосил бўлади ва у предмет турган томонга диққатини йўналтиради. Нутқни идрок қилишнинг учинчи босқичида гўдак учун жисмнинг моҳияти ва мазмуни муҳим аҳамият касб этмайди, балки берилаётган саволнинг интонацияси, ритми, темпи, манتيқий урғуси бош мезон, асосий туртки вазифасини бажаради. Ўзгалар нутқини тушунишнинг охириги босқичида гўдак предметни англатувчи сўз билан предметни ўзаро боғлаш имкониятига эга бўлади, натижада бошқа жойлардан ҳам шу предметни топиш учун ижодий изланишга ҳаракат қилади. Нутқни идрок қилиш ва тушунишнинг охириги босқичи гўдакнинг 9—10 ойлигидан бошланади ва уни ўзгалар

нутқини тушунишнинг илк шакли ва кўриниши деб аталади.

Тадқиқотчи Ф. И. Фрадкина катталарнинг гўдакка қаратилган нутқидан қуйидаги таъсирланиш ҳолатларини кўриш мумкинлигини аниқлаган: 1) помн айтилган предметга жавоб тариқасида бурилиб қараш (7—8 ойликда); 2) турмуш тажрибасида эгалланган ҳаракатларни катталар эслатини биланоқ бажаришга интилиш (7—8 ойликда); 3) катталарнинг нутқ орқали кўрсатмаси бўйича оддий топшириқларни бажариш (9—10 ойликда); 4) нутқ орқали кўрсатма бўйича зарур предметни танлаб олиш (10—11 ойликда); 5) «Мумкин эмас» деган тақиқловчи сўз таъсирида ҳаракатини тўхтатиш (12 ойликда) ва ҳоказо.

Гўдакда ўзгалар нутқини идрок қилиш ва унга жавоб беришга интилиш, хусусан кўзғатувчига жавобан у ёки бу ҳаракатни амалга ошириш мураккаблашиб бораверади. Булар унинг ақлий имкониятлари даражасига (тийраклигига, топқирлигига) бевосита боғлиқ бўлиб, бола улардан таъсирланиш натижасида нарсаларга нигоҳ ташлайди, уни ушлаб олиш учун қўл чўзади, унга эмаклаб боради. Тушуниш вужудга келаётган жараёнда фавқулодда ҳолатга қараб таъсирланишнинг ўзи ҳам мураккаблашиб боради. Дастлаб таъсирланиш бирор жисмга нисбатан пайдо бўлади, кейинчалик бирор жисмни бошқа объектлар билан ёнма-ён турган жойидан танлаб олиш бирмунча қийинчилик билан кўчади. Тушунишнинг ривожланиш босқичлари кўрув идрокни билан нутқ ўртасидаги ўзига хос муносабат тариқасида намоён бўлади. Шунинг учун тушуниш, яъни нутқини идрок қилиш гўдакни ориентирлаш фаолияти негизда вужудга келиб, кўрув ориентирини шаклида ифодаланади. Тушунишнинг ўзи ҳам кўрув ориентирининг ўсишида янги босқич ҳисобланиб, ҳаракатнинг сўз билан бошқарув босқичига кўчганлигини билдиради.

Д. Б. Эльконин фикрича, бир ёшгача бола психикаси ўсишининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: 1) катталар нутқини тушуниш ҳамда дастлабки сўзларни мустақил талаффуз қилиш; 2) предметлар билан хилма-хил ҳаракатларни уйғунлаштириб, иш-ҳаракатини бажариш; 3) юришга уринишнинг рўй бериши; 4) хатти-ҳаракатни сўз билан бошқара олиш; 5) сўз билан гўдакнинг идрок қилиш фаолиятини бошқариш ва ҳоказолар.

Мустақил бажариш учун вазифа

1. 2—3 ёшли болалар гуруҳида геометрик жисмлар ёрдамида ўтказиладиган машғулотларни кузатиб, гуруҳ тарбиячисининг:

а) болаларга куб ва шарни қутича тешигига тушириш;

б) ғиштча ва уч қиррали призма «том»ни қутича тешикчаларига тушириш;

в) ясси жисмларни тешикларга туширишни ўргатиш тажрибаларини ёритиб, ўз хулосаларингизни ёзиб беринг.

2. Қуйидаги саволларга жавоб топиб, мавзу бўйича мунозарага тайёрланинг:

1) илк ёшдаги болалар сенсор тарбиясининг зарурлиги;

2) сенсор тарбиянинг вазифалари;

3) сенсор тарбиянинг методлари;

4) илк ёшдаги болаларнинг шаклни идрок қилиши;

5) болаларни нарсаларнинг шакли, ранги билан таништириш;

6) уларга турли геометрик жисмларни таққослашни қандай ўргатиш керак?

7) болаларни шакли икки хил нарсалар: қўзиқорин, кўзачалар, байроқчалар, кубчалар намунасига қараб танлашга қандай ўргатамиз?

№ 6. Мактабгача ёшдаги болалар ўсишининг умумий шарт-шароитлари

Уч ёшли болаларга тўғри тарбия бериш, таъсир ўтказиш, уларнинг ҳаракатларини мақсадга мувофиқ йўналтириш орқали уларда мустақил ҳолда овқатланиш, кийиниш, ювиниш, ўз ўрнини йиғиштириш кўникмаларини таркиб топтиришга, айрим топшириқ ва вазифаларни пухта бажариш малакасини шакллантиришга эришиш мумкин. Мазкур ёш хусусиятларини тадқиқ қилган Н. М. Шчелованов, Д. Б. Эльконин ва бошқаларнинг фикрича, боланинг уч ёшгача ўсишида эришган ютуқлари унинг хулқ-атиорини, билиш жараёнларини сифат жиҳатдан анча ўзгартириб юборади. Шунга қарамай, боланинг ўсишига катталарнинг таъсири

роли етакчилигича қолаверади, лекин аста-секин ўсиб бориш мустақилроқ бўлишини таъминлайди. Аммо мактабгача ёшдаги мустақиллик кўпинча боланинг амалий фаолиятда унча кучли бўлмаган шахсий имконияти доирасида катталар ёрдамсиз ҳаракат қилишида, нисбатан оз бўлса-да, тобеликдан қутулиш туйғусида намоён бўлади.

Боланинг мустақиллиги фақат унинг жисмоний ва ақлий имкониятида, кучи етадиган жараёнга нисбатан ўз муносабатни катталарнинг кўмагисиз амалга оширишида эмас, балки ўзининг куч-қуввати, қурби етмайдиган, муайян амалий кўникмаларини эгаллай олмаган турмуш муаммоларини ҳал этишида ҳам кўринади. Мазкур психологик ҳолатнинг ўзига хос жиҳатлари Эльза Келлер, Н. А. Менчинская ва В. С. Мухиналарнинг мамлакатимизда ва чет элларда машҳур она кундаликларида ёритилган ва батафсил таҳлил қилинган.

Мактабгача ёшга қадар болаларнинг психологик хусусиятлари юзасидан мулоҳаза юритишда кимнинг илмий тадқиқоти ва асари бўлишидан қатъи назар, унда вужудга келадиган хоҳиш, истак ҳамда ниятнинг қондирилиши индивидни парварншлашга (тарбиялашга) қарор қилган катталар томонидан амалга оширилади ва бошқарилади. Мана шу ёш даврида намоён бўладиган тарбия жараёнидаги айрим қийинчиликларнинг ташқи ва ички аломатлари (белгилари) ҳам психологик тадқиқотларда ва илмий-психологик адабиётларда кўп марта таъкидланган бўлиб, биринчи навбатда ўжарлик, негативизм, қайсарлик, инжиқлик катталарнинг болалар назарида оғриқлигини ва қадриетлигини каби иллатлар билан боғлиқдир. Қатор илмий-психологик маъналарда айтилишича, шу ёшдаги болаларнинг ҳис-туйғулари ва продасида муҳим ўзгаришлар содир бўлади ва буларнинг ҳаммаси боладаги худбинлик, ўзига бино қўйиш, акселитимоний майл, уриниш, қайсарлик, рашк кабиларда яққол акс этади.

Н. А. Менчинская, В. С. Мухиналарнинг оқилона мулоҳазаларига қараганда, болалардаги инжиқликларнинг бош омили атрофдаги одамларнинг улар шахсига адолатсиз, нотўғри, менсимай муносабатда бўлишидан иборатдир.

Кичик мактабгача ёшдаги болаларнинг психологик хусусиятларини ўрганган А. Н. Голубеванинг фикрича, ноқулай шароитда болага тарбиявий таъсир кўрсатиш

унда ўжарликни пайдо қилади. Шунингдек, бу ёшдаги болаларнинг ўжарлиги доимий бўлмайди, масалан, ўз тенгдошларига нисбатан ўжарлик қилиш аҳён-аҳёндагина рўй беради, улар асосан катта ёшдаги одамларга, шунда ҳам муайян тарбиячига ёки онла аъзоларининг бирортасига ўжарлик қиладилар. А. Н. Голубева болалардаги ўжарлик барқарор эмаслиги сабабли унинг олдини олиш мумкинлигини уқтиради. А. П. Лариннинг тадқиқотида эса ноқулай ва номақбул тарбиявий шарт-шароитларда қайсарлик жуда эрта, ҳатто уч ёшда ҳам пайдо бўлиши ифодаланган. Дастлаб ўжарлик баъзи-баъзида рўй беради, лекин у ҳеч қачон барча катта ёшдаги кишиларга қаратилган бўлмайди, бинобарин, унинг объекти алоҳида шахс ҳисобланади. Бола характерининг бу сифати муҳитнинг потўғри тарбиявий таъсири оқибатида бирор даражада барқарорлашса, кейинчалик кўпчиликка қаратилган, умумлашган шаклга кира бошлайди. Ўжарлик бир гуруҳ одамларга йўналганлигини ҳам учратиш мумкин. А. П. Ларин тўплаган маълумотлар ўжарликнинг асосий сабаблари — боланинг мустақиллигини чеклаб қўйиш, эркинлик туйғуси ва ташаббусини сўндириш ва унинг оғир хусусиятини (аюглаш суръатини) камситишдан иборатлигини кўрсатади.

Мазкур омиллар боланинг катталарга муносабати негизини ташкил қилади ва унинг психик ўсиши давомида муайян даражада ўзгариб боради. Уларнинг ўзгариши катталарнинг болага у эришган камолот босқичини ҳисобга олиб, оқилона муносабатда бўлишига боғлиқ. Агар мактабгача даврда болага тегишлича муносабатда бўлинмаса, унда ўжарлик вужудга келиши мумкин.

Бола хулқида муайян шароитнинг таъсири билан пайдо бўлган ўжарлик ва ноўя қилиқлар мавжудлиги, унинг психикасида жиддий ўзгариш рўй берганини, энди болага унинг ҳозирги ўсини даражасини ҳисобга олиб, муносабатда бўлиши зарурлигини билдиради. Боланинг психикасида вужудга келадиган инқирознинг сабаблари: 1) катталар боланинг жисмоний ва ақлий имкониятини; 2) хоҳини ва истагини мустақил ҳолда турмушда қарор топтиришга интилишини; 3) айрим кўзга ташланган қийинчиликларни бартараф қилишига уриinishини; 4) ўз ҳолича иш тутишини чеклашларидир.

Катталар боланинг раъйига, мустақиллигига қарши турмасдан, мумкин қадар истагига, интилишига ёрдам

берсалар, унинг шахсийи шакллантириш жараёнидаги қийинчилик ўз-ўзидан барҳам топади, низо ёки ихтилофнинг олди олинади.

Оила ва боғчада шахслараро муносабатлар илмий асосга қурилиб, оқилона қондага суянилса ва педагогик одоб (назокат) доирасидан четга чиқилмаса, юқорида айтилган зиддиятлар юзага келиши мумкин эмас.

Ўжарлик, қайсарлик, катталарга итоатсизликнинг вужудга келиши — боланинг катталарга қарамликдан қутулишга уриниш ва кичик мактабгача ёш давридан мактабгача даврга ўтишнинг ташқи ифодасидир. Мустақилликка интилиш мазкур ёш давридаги ўзгаришлар, янгиланишлар, яъни шахсий хатти-ҳаракатни ва «мен ўзим»ни англашнинг маҳсули тариқасида намоён бўлади.

Д. Б. Эльконин фикрича, боланинг хоҳиши билан бу хоҳишнинг ҳаракатда ифодаланиши ўзаро мос тушмаслиги, катталар талабига сўзсиз итоаткорлик унинг истагини умумлаштиришга олиб келади, вояга етганлар талабига мос эмаслиги сабабли шунчаси хоҳиш қатъий шахсий хоҳиш даражасига ўсиб ўтади. Одатда «Мен ҳўхлайман», «Ўзим бажараман» каби мустақилликка интилиш ҳаракатлари хоҳишнинг кучайишида ўз ифодасини топади. Ана шу тариқа бола психикасида хоҳишларнинг ўзаро узвий боғланиши, мотивлар ва уларнинг кураши юзага кела бошлайди.

К. М. Гуревич 3—4 ёшли болаларда мотивларнинг радамчи тобелиги ва дастлабки продавий ҳаракатнинг пайдо бўлишини тадқиқ қилган. Тадқиқотчи боланинг олдига жимжимадор ўйинчоқини олиш учун аввал ўзи ёқтирмаган ҳаракатни бажариш топширигини қўйган. Бунинг учун тўрт қисмли тажриба иши амалга оширилган. Олинган маълумотлардан кўринадики: а) мактабгача ёш даврида эзгу орзулар асосида ҳаракат қилиш имконияти туғилади; б) мазкур орзуларнинг сабаблари ўзаро тобелиги (боғлиқлиги) бевосита сабабларга қараганда эртароқ пайдо бўлади; в) бевосита идрок қилинадиган нарсаларга алоқадор хоҳишни бажаришга қараганда, нарсанинг ўзига алоқадор хоҳишни бажаришни муайян муддатга кечиктириш осонроқдир.

Шундай қилиб, хоҳиш-истакка тобе бўлмаслик ҳолатидан унга инебатан дастлабки интилиш, хайрихоҳлик туйғусининг пайдо бўлиши айнан мактабгача ёшга

тўғри келади. Бунинг замирида боланинг майли, нияти, орзуси, истаги, тилаги ва хоҳишининг мазмуни ҳамда хусусиятидаги кескин ўзгаришлар ётади.

Д. Б. Эльконинининг таъкидлашича, мазкур ўзгаришлар бевосита идрок қилинадиган буюмларга қаратилган хоҳишнинг маантиқан мавҳумроқ буюмларга йўналтирилган хоҳишга айланишидир. Бунинг асосий сабаблари, бир томондан, болада оддий умумлаштириш уқувининг пайдо бўлиши ҳисобланса, иккинчидан, унда нутқ фаолиятининг жадал суръатлар билан ривожланишидир. Шундан сўнг унинг фаолияти жозибатор, мафтункор, жимжимадор, ялтироқ нарсаларнинг ташқи аломатларига ва уларни бевосита эгаллашга алоқадор бўлмай, балки мазкур нарсаларнинг тимсоли, тасаввур образлари, келгусида шуларнинг ҳаммасини ўзлаштириш истаги асосига қурилади. Боланинг орзу-истаги доирасидаги ҳали фойдаланилмаган янги, яширин, аммо рўёбга чиқадиган имкониятлар унинг катталар билан муносабатида, муомаласида, мулоқотида, ўзининг шахсий фаолиятида, ҳис-туйғусининг мазмуни ва ривожланишидаги кескин, муҳим ўзгаришлар учун зарур шарт-шароитлар сифатида хизмат қилади. Ундаги тасаввур билан узвий боғлиқ ҳис-туйғулар хоҳишни қондиришда олдиндан таажжубланиш жараёнига кенг истиқболлар яратади. Боладаги мавжуд ҳис-туйғулар хоҳишни қондиришни бевосита акс эттириш билан кифояланиб қолмайди, балки келгусида амалга ошириш мўлжалланган фаолиятнинг аҳамиятини ҳам ўзида мужассамлантиради. Шунинг учун боланинг қувончи билан қайғуси дафъатан қандай мақсадни кўзлашга (амалга оширишга) йўналганида эмас, балки қайси фаолиятни (ишни) режалаштиргани билан узвий боғлиқдир.

Боланинг хоҳиш ва истагидаги айрим ўзгаришлар, уларнинг тасаввурлар билан бирлашуви мактабгача ёшдаги субъектларда фаолиятнинг янги кўринишлари (ролли ўйинлар, ижодий, тасвирий ва конструктив фаолият, содда меҳнат фаолияти) кенг кўламда ривожланишига қулай имконият яратувчи шарт-шароит ҳисобланади. Бола ўзининг фаолиятида товарак-атрофдаги нарсалар ва ҳодисалар тўғрисидаги тасаввур образларидан амалий фойдаланиш билан чегараланиб қолмай, уларга инсбатан ўзининг шахсий эмоционал муносабатини ҳам билдиради. Бу ҳол кўпинча уларнинг ижодий ўйинларида яққол кўзга ташланади. Ижодий ўйинларда

боланинг катталар фаолияти ҳақидаги, уларнинг ўз-ро-муносабати тўғрисидаги тасаввурни акс этади, у ўзини катталар билан бирга ҳаракат қилаётгандек ҳис этади, ҳатто воқеликнинг бевосита қатнашчиси вазифасини ўтайди.

Ҳаракатга ундовчи хоҳиш-истак боланинг тасаввурни билан узвий боғланиб, шунингдек, бевосита идрок қилиш мумкин бўлган вазият билан алоқага киришиб, янгидан янги хоҳиш-истакларни келтириб чиқаради. Ҳатто, болани ўзи унча қизиқмайдиган фаолиятга ҳам ундаши ёки таниш фаолиятга янгича шакл ва мазмун бериб уни бажаришга йўналтириши мумкин. Психологик манбалардан маълумки, мазкур ёшдаги болаларни ўзлари хоҳламайдиган зерикарли фаолиятга (чунончи, ёзишга, расм чизишга, меҳнатга, ҳаракатли ўйинга) мажбур қилиш мумкин эмас. Улар ўзлари хоҳламаган машғулотларда жуда тез чарчайдилар. Шундай машғулотларга амалий жиҳатдан ёндашиб, яққоллик аломатлари киритилса, болалар ишга астойдил, бутун вужудлари билан киришиб кетади. Натижада уларда шу машғулотга ижодий муносабат вужудга келади.

Мазкур ёш давридаги болаларнинг катталар билан муносабатга киришувининг энг муҳим хусусиятларидан бири — уларнинг хоҳиш-истакларини бошқариш имконияти мавжудлигидир. Уларни катталарнинг эзгу ниятига кўникириш, ота-оналар ва мураббиялар майлига бўйсундириш мумкинлигидир. Уларнинг бошқа ёш даврларидаги болалардан фарқи уларда нисбатан хотиржам, барқарорроқ ҳис-туйғулар мавжудлиги, уларнинг аффектив ҳолатлардан узоқроқлик, низоларга кўам берилишидир. Бундай болаларда аффектив (жазавали) ҳолат юз бериши мумкин, лекин у вақтинчалик бўлиб, яққол ҳаракат билан эмас, балки тасаввур образлари динамикаси билан боғлиқ ҳолда содир бўлади.

Бевосита идрок қилинмайдиган ҳолатларга нисбатан ҳис-туйғу, мураккаб ички туғён ва кечинмаларнинг пайдо бўлиши, кейинчалик эмоционал ўсиш учун энг қулай шарт-шароитлар яратади. Л. С. Виготскийнинг таъкидлашича, бола ўзини фаолиятида бемор сифатини йиғлайди, ўзининг шитирокчиси сифатида қувнайди. Шунинг учун унинг кечинмалари бемор тўғрисидаги тасаввур образларининг мажмуаси билан, уларнинг нисбатан ранг-баранглиги билан аниқланади. Бола танлаган роль ундаги мавжуд кечинмаларнинг амалий

ифодаси каби гавдаланади. Эртаклар тинглашда болада қаҳрамонлар тўғрисидаги дастлабки кечинмалар пайдо бўлади, болага эмоционал таъсир этиш имконияти туғилади, кечинмаларни акс эттириш эса тасаввур доирасида вужудга келади. Масалан: доктор — даволайди, шофёр — ҳайдайди, сотувчи — мол сотади, учувчи — самолётни бошқаради, ўқитувчи — болаларга билим беради ва ҳоказо.

Д. Б. Эльконин, Е. А. Аркин, А. В. Запорожец ва бошқаларнинг исботлашича, мазкур шарт-шароитлар болада катталар ҳаётида фаол иштирок этиш туйғуси ва истагини вужудга келтиради. Бу ҳолда боланинг фаолияти катталар фаолиятидан фарқланади, унинг ҳаёт шароити кенгайди, шахслараро муносабат ва шахсий муносабатларнинг хусусияти ойдинлашади, унда катталарнинг кундалик ишларида фаол қатнашиш хоши-истаги кучаяди.

Уч ёшли болаларнинг психологик хусусиятлари. Уч ёшда ҳаракатни мувофиқлаштириш жараёнининг такомиллашуви болага югурганида, бир жойда тик турганида мувозанатни сақлаш имконини яратади. Бунинг натижасида бола мустақил ҳолда турли ҳаракатларни амалга ошира бошлайди. Жисмоний жиҳатдан мустақилликка эришиш болада эркин, катталарнинг назоратсиз, ўз ҳолича қандайдир ишларни бажариш, умуман микро ва макро муҳитда шахс сифатида яшаш истагини туғдиради.

Хусусан болада иккинчи сигналлар системасининг пайдо бўлиши мазкур давр учун муҳим аҳамият касб этиб, у энг қулай (сензитив) ўсиш босқичи вазифасини ўтайди. Иккинчи сигналлар системасининг пайдо бўлиши нутқ ва нутқ фаолиятининг ўсиши билан бевосита алоқадор бўлиб, бири иккинчисини тақозо қилади. Нутқ жараёнининг вужудга келиши психофизиологиянинг шартли рефлекслар қонунлари таъсирининг маҳсули (ҳосиласи) сифатида содир бўлади. Болада нутқ рефлекслари катталарга тақлид қилиш асосида ёки уларнинг кичкинтойлар билан узлуксиз мулоқотга киришуви орқали ҳосил бўлади ҳамда ота-оналар ва тарбиячиларнинг сўз ва атамаларни тўғри талаффуз қилишни ўргатишлари оқибатида жадал суръатлар билан таксимллашади.

Юқоридаги умумий хулосалар асосида айтиш мумкинки, уч ёшгача давр нутқ ва нутқ фаолиятини энг оқилона намоён қилиш ва тўғри, мақсадга мувофиқ

ривожлантириш босқичи ҳисобланади. Бинобарин, ҳар бир ёш даврининг ўзига хос қулай ўсиш паллалари, имкониятлари ва ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу нарса умумий психологик қонуниятларга суянган ҳолда талқин этилади, шу билан бирга етакчи фаолиятнинг роли инобатга олинади. /

Боланинг тик юришга одатланиши, фазовий қонуниятлар, ўзига хослик, борлиқдаги мавжудотларни тўғри идрок қилиш кабилар унда турли психологик сифатларни шакллантиради, шунингдек, мутлақо янги шахс хусусиятларини вужудга келтиради. Унда ҳаракат шакллариغا нисбатан синчковлик уқуви кўпроқ ўсади, вақтни тасаввур қилиш, вақт ўлчовларига қизиқиш туйғуси уйғонади. Уйин фаолиятида, тенгдошлари ва катталар билан бевосита мулоқотга киришишда вақтни, фазони ва ҳаракатни идрок қилиш малакаси такомиллашиб боради, мазкур психологик категориялар сифат жиҳатдан янги ривожланиш босқичига кўтарила бошлайди.

Мазкур даврда нутқ мазмунлироқ, нутқ фаолияти эса грамматик, морфологик ва синтаксестик нуқтаи назардан тўғри тузилишга эга бўла боради, боланинг бу борадаги фаоллиги мислсиз даражада ўзгаради. Атоқли психологлар ва ўзинининг кузатишларимизга қараганда, уч ёшли бола соат сайин бир нечтадан (она тили ёки бегона тилга доир) сўзларни ўзлаштиради ва ўзининг нутқ бойлигига айлантиради. Нутқ фаолиятининг ривожини ўзгалар нутқини оқилона идрок қилиш тушуниш имконини яратади, шахслараро муомала қўламинини янада кенгайтиради.

Шунга ўхшаш ўзгаришлар бола атроф-муҳит тўғрисидаги маълумотларини, ахборотларини, илмий билimler ва ижтимоий кўникмаларни эгаллаши учун пухта замин ҳозирлайди. Натижада уч ёшлилар психикаси янгиликларни ақс эттириш ва улардан таъсирланишдек мураккаб функцияни бажара бошлайди. Шулар сабабли бу ёшдаги болалар ўзининг кўрганларинини, эшитганларинини тез идрок қиладилар ва эслаб қоладилар, ҳатто уларни тушунишга интиладилар, улар ўз билимдонликларини намоиш этишга, ўзларини шахс сифатида кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Ўзининг катталар орасидаги ўрнини топини нестани, ҳисси «Мен даврининг вужудга келтиради. Боланинг янги эҳтиёж ва интилишлари катталар томонидан гайритабний қабул қилиниши улар ўртасида «англашилмовчилик»ни

келтириб чиқаради. Унда катталарнинг кўрсатмаси, тавсияси, илтимоси, буйруғи ва тазйиқига қаршилиқ кўрсатиш туйғуси пайдо бўлади. Шу тариқа шахсларро муносабатда зиддиятлар, ички низолар, психологик инқироз намойиш бўлади. Буларнинг барчаси «Мен даври»нинг ҳосиласи бўлиб, бола шахс сифатида шаклланиётганидан далолат беради. Инқирознинг сабаблари ҳар хил бўлади.

Инқироз даврида боланинг катталарга қаршилиқ кўрсатиши ҳам турли кўринишларга эга бўлиб, улар ўткинчи психологик ҳолат ва ҳодисага ўхшайди. Лекин онла ва боғчада қийинчиликларни енгиш жараёнида боланинг шахсига унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўғри ва оқилона ёндашиш уни инқироздан руҳан мутлақо соғлом олиб чиқиш имконини яратади. Қуйида ана шу қаршилиқларнинг айрим кўринишлари ҳақида қисқача тўхталамиз.

Кўпчилик психологларнинг тадқиқотларидан ва ўзимизнинг кузатишларимиздан маълумки, болалар мазкур инқироз даврида бир неча кўринишдаги қайсарлик ёшини босиб ўтадилар.

Ана шу кўринишларнинг биттаси биз назарда тутган даврга, яъни боланинг 3 ёшига тўғри келади. Шу даврда унинг руҳий дунёсида сифат ва миқдор жиҳатдан турли ўзгаришлар рўй беради. Бу ўзгаришлар унинг оламини ўзинча кашф қилаётганига, психикаси маълумот ва ахборотлар билан соат сайин бойиб бораётганига боғлиқдир. Айни шу ёшда болада ўз иродасига ишонч ҳисси туғилади, у ўзлигини англай бошлайди. Ўзлигини англаш қарама-қаршилиқларни, зиддиятларни енгиш билан амалга ошади.

Мазкур ёшдаги бола баъзан ўзига айтилган сўзнинг моҳиятини тушунмаслиги, англаб етмаслиги, гоҳ ўйинга ҳаддан ташқари берилиб кетиб, катталарнинг овозини эшитмай қолиши мумкин. Бундай пайтда болада ташқи таъсирга ёки қўзғатувчига эътибор бериш қобилияти етишмаслиги, бунга унинг кўтаринки ёки ғоят тушқин қайфияти ҳалақит бериши мумкин. Баъзан бола ўз ўйлари ва ички кечинмалари билан бандлиги сабабли унинг ташқи таъсирга жавоб қайтариши биров кечикиши ҳам мумкин. Ана шу жараёнга ўзгаларнинг психологик қонуниятга риоя қилмай кўполлик билан аралашуви ёқимтой, одобли болаларни ҳам дарров жаҳли қўзғайдиган, гап кўтара олмайдиган, нозик табиатли шахсларга айлантириб қўйиши мумкин. Бун-

да катталарнинг мулоқотдаги қўполлиги болада қайсарликнинг белгиларини яққол намоён эта бошлайди. У ҳар қандай таклифни, буйруқни, ҳатто, илтимосни ҳам рад қилади, ўзига берилган барча саволларга бир маромда «йўқ», «керакмас», «бермайман», «билмайман» деб жавоб қайтараверади. Катталар билан бола ўртасидаги муносабатнинг бузилиши туфайли унинг хатти-ҳаракатида ўжарлик иллати пайдо бўлади. Бунинг асосий сабаби болада ўзининг ички кечинмалари, ҳис-туйғуларига боғлиқ ҳаракатларни мустақил бажариш истаги туғилиши, «мен» билан боғлиқ бутунлай янги нуқтаи назарнинг вужудга келишидир.

Мазкур даврни инсон шахсини шакллантиришда энг мураккаб давр десак, хато қилмаган буламиз. Шунга кўра катта ёшдаги одамлар, ота-оналар, боғча тарбиячилари шу даврда болага ундаги ўзгаришларни, мураккаб ички кечинмаларнинг моҳиятини психологик инқирозни инobatга олган ҳолда муносабатда бўлсалар, нур устига нур бўлади. Юқорида айтганимиздек, бу даврда боланинг продаси, продавий сифати такомиллаша бошлайди, шахснинг мураккаб фазилатлари, характер хислатлари барқарорлашади. Бола ўзлигини англашининг ташқи ва ички белгилари яққол кўзга ташланади. «Ўзим» билан боғлиқ эзгу ният мустақилликка интилиш туйғусини вужудга келтиради, бинобарин, уларнинг таъсири туфайли унда ўз хулқ-атвори, «юриш-туриши» билан катталарнинг мақтовни ва олқишини эшитиш иштиёқи туғилади. Шахснинг хулқини баҳолаш кейинчалик ўзини ўзи баҳолаш даражасига етади.

Катта ёшдаги одамлар, ота-оналар, тарбиячилар бундай ҳолларда ўзларини осойишта тутишлари, шароитга қараб болага бироз ён беришлари, баъзан уларга айтганларини қилдиришлари, керакли пайтларда масалани очиқ қолдиришлари лозим, чунки шахслараро муносабатининг баъзан муаммолигича қолиши ҳам мақсадга мувофиқдир. Яхшиси асабийлик вазиятида боланинг диққатини бошқа нарсага (объектга) жалб қилиш, уни мушкул ҳолатдан чалғитиш маъқул. Шахсий кузатишларимизда аён бўлдики, мазкур ҳолат боланинг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир қилади, у ўзининг ноҳўя қилиқлари катталарга асло ёқмаётганини англайди, ичидан чуқур изтиробга тушади.

Шу даврда организмнинг тез суръатлар билан ўсиши оқибатида бола шўх, серғайрат, тиниб-тинчимас,

23
ҳамма нарсага қизиқувчан, ҳаракатчан бўлиб қолади. Ундаги бу ўзгаришлар табиий эканлигини катталар яхши билишлари, ўзларининг кичкинтойларга муомала ва муносабатларининг тубдан ўзгартиришлари лозим. Бинобарин, бола олдига қўйиладиган талаблар муайян шарт ва шароитга мувофиқ бўлиши керак. Амалий фаоллиятда жисмоний ва руҳий ўзгаришларни ҳисобга олмаслик катталар билан болаларнинг ўзаро муносабатларида қатор қийинчиликларни вужудга келтиради: бола ота-оналар ва тарбиячиларнинг гапига қулоқ солмайдиган, топшириқларни бажармайдиган, қўрс, ҳеч нарсага қўнмайдиган бўлиб қолади. Бундай хатти-ҳаракатни келтириб чиқарувчи бош сабаб болаларнинг мустақилликка интилишини катталар таълим олмаслигидир. Шунинг учун улар гоҳи катталардан ўрнили хафа бўладилар, инзонинг сабабини тўғри пайқайдилар.

Айрим кишилар болага топшириқ берадилару, лекин унинг қай даражада бажарилиши билан қизиқмайдилар, бола қандай ютуққа эришганига эътибор бермайдилар. Бола ўзига катталарнинг менсимай, ҳурматсизлик билан муносабатда бўлаётганини дарров сезади. Шахслараро муносабатда вужудга келган англашилмовчилик ва гинахонлик ана шу ҳолатга оқилона баҳо берилгунича давом этади.

Эркаланиш билан вужудга келадиган ўжарлик ҳам уч ёшлилар руҳий дунёсида кўп учрайди. Болага меъеридан зиёд меҳр-муҳаббат қўйиш, уни ҳаддан ташқари эркалатиш, ҳар қандай хоҳишини қондиравериш, талаб ва эҳтиёжини сўзсиз адо этиш ҳам унда эркалик ва ўжарликни пайдо қилади. Шунингдек боланинг хулқ-атворини, қилган ишини мақтайвериш, уни ўринсиз талтайттириш ёки унга нисбатан бефарқ муносабатда бўлиш ҳам ўжарликни келтириб чиқаради. Болани эътиборсиз қолдириш, назорат қилмаслик, текширмаслик ҳам нохуш оқибатларга олиб келади. Масалан, эътиборсизлик болани қаттиқ изтиробга солади, унда танқоблик туйғусини, умидсизлик, бегонасираш ҳиссини вужудга келтиради. Булар эса болада катталарга нисбатан ички қарама-қаршилиқни, ўзаро зиддиятни, низо-пломатларнинг туғдирадиган. Кўп ҳолларда болаларни ўз майлига, ўз ҳолига ташлаб қўйилади, уларга жуда барвақт эркинлик, мустақиллик берилади, аммо бундай қилиш бола шахсини тезроқ такомиллаштиришга хизмат қилмайди. Ҳаёт ва фаоллиятда ҳар бир боланинг олдига аниқ, яққол талаб ва топшириқлар қўймаслик,

унга ҳомийлик қилмаслик боланинг руҳиятига қаттиқ таъсир этади, у ўқинади ва ичидан куюнади. Ўзининг ҳимоячиси йўқлигини ҳис қилиш ҳам болада ўжарликни юзага келтиради. Бошқача айтганда, боланинг руҳий сламида катталарга нисбатан - пайдо бўлган ғишадоват уни ўжарликка етаклайди. Шахслараро муносабатда адолат қарор топгунича, зиддиятнинг бош сабабчиси ўз хулқига иқдор бўлгунича қарама-қаршилик давом этади.

Ўжарлик пайдо бўлган болага муомалада уни беҳуда эркалатмаслик, мақтамаслик, унинг барча орзу-истакларини қондирмаслик керак. Хоҳ оилада, хоҳ боғчада ҳаммага бир хил, бир маромда эътибор бериш, болани ўз ҳолига ташлаб қўймаслик ўжарликнинг олдини олишга хизмат қилади.

Болаларда вужудга келадиган иллатлар — ўжарлик, қийинқлик, қайсарлик ва ҳоказоларнинг сабабини у камол топаётган муҳитдан, унга кўрсатилаётган тарбиявий таъсирдан, шароитдан, шахсни шакллантириш жараёнидаги камчиликлардан қидириш лозим. Энг муҳими, ота-оналар ҳам, тарбиячилар ҳам боладаги салбий руҳий ҳолат ўткинчи эканини билишлари, унинг сабабларини ҳаққоний аниқлашлари, бола билан умумий тил топишлари, унга нисбатан самимий муносабатда бўлишлари зарур.

Ҳаёт ва фаолиятда катталар боланинг шахсини ҳурмат қилишлари, унинг эҳтиёжлари билан ҳисоблашши-лари, ҳис-туйғусини бошқариш имкониятларини аниқлашлари керак. Болани севиш, унинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш, қизиқишларига эътибор бериш — ўжарликнинг олдини олишнинг муҳим шартидир.

Уч ёшли бола жамоат жойларида, кўпчилик орасида ўзини қай тарзда тутиши кераклигини билмайди. Шунинг учун буни катталар тушунтиришлари, амалий кўрсатмалар беришлари шарт. Бироқ бу иш ҳаракат билан узвий боғланмаса, кўзланган натижага эришиш мумкин эмас. Ўзини фаолиятида бола шахсида хулқ ва ҳолат малакалари аста-секин шакллантирилади.

Уч ёшлилар шахсини шакллантиришда уларни бошлаган ишни охирига етказишга, қийинчиликларни енгишга, сабр-тоқатга, асабийлашмасликка, бардошлиликка, йиғидан ўзини тийишга, ортиқча хатти-ҳаракат қилмасликка ўргатиш жуда катта аҳамиятга эга. Болада ижобий ахлоқий кўникма ва малакалар, одатлар мустақил ишларни бажаришга интилишда вужудга ке-

ла бошлайди. Шунинг учун катталар болани топшириқни қандай бажаришини назорат қилиб туришлари лозим. Умуман айтганда, болани ўз ҳолига ташлаб қўйиш педагогик назокатга хилофдир.

Боланинг шахси таркиб топишида катталарнинг ахлоқий ибрати алоҳида аҳамиятга моликдир. Лекин юксад фазилатларни, инсоний хислатларни шакллантиришда шунинг ўзигина етарли эмас, чунки бола ўзича фаол ҳаракат қилмаса, ҳамкорликдаги фаолиятда иштирок этмаса, унда ҳеч маҳал хулқ-атвор кўникмалари ҳосил бўлмайди. Маълумки, ўйин фаолиятида ва мулоқотларда боланинг шахсий фазилатлари ҳамда характер хислатлари унинг нутқига боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Боланинг нутқ фаолияти қанчалик равои ва бой бўлса, у она тилининг дурдоналаридан унумли фойдалана олса, унинг ўзаро фикр алмашиши ҳам шунчалик қулай ва осон амалга ошади. Қамолотнинг мазкур палласида эгоцентрик нутқ муҳим аҳамият касб этади. Ҳаракатли ва ролли (сюжетли ва мазмунли) ўйинлар (чунончи, «Миллиционер», «Сотувчи», «Шифокор», «Қорбобо» ва бошқалар) жараёнида амалий хатти-ҳаракат билан узвий боғлиқ ҳолда бола шахсида инсоний хислатлар таркиб топа боради. Ўйин фаолияти ва турли ўйинлар болада иродавий сифатларини такомиллаштиришда, ҳис-туйғуни бошқаришда етакчи фаолият вазифани ўтайди.

Ролли ўйин — мактабгача ёшдаги болаларнинг етакчи фаолияти. Ролли ўйин мазкур ёш давридаги болаларнинг энг муҳим фаолияти бўлиб, улар бундай ўйинда гўё катта ёшдаги одамларнинг барча вазифалари ва ишларини амалда бевосита «бажарадилар». Шу боисдан ўйин фаолияти учун махсус яратиладиган шароитларда ижтимоий муҳит воқеалари, оилавий турмуш ҳодисалари, шахслараро муносабатларни умумлаштирган ҳолда акс-этиришга ҳаракат қиладилар. Болалар катталарнинг турмуш тарзи, ҳис-туйғуси, ўзаро муомала ва мулоқотларининг хусусиятларини, ўзига ва ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабатини яққол воқелик тарзида ижро этиш учун турли ўйинчоқлардан, шунингдек, уларнинг вазифасини ўтовчи нарсалардан ҳам фойдаланадилар. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ижтимоий ва маънавий воқеликнинг барча жабҳаларини қамраб оладиган ролли ўйин уларда бирданига эмас, балки турмуш тажрибасининг ортиши, тасаввур образларининг кенгайиши натижасида ву-

жудга келади ва моҳияти ва мазмуни жиҳатдан оддийдан мураккабга қараб такомиллашиб боради.

Ириқ психологлар А. Валлон, Ж. Пиаже, Л. С. Виготский, С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев, Б. Г. Ананьев, Д. Б. Эльконин ва бошқаларнинг фикрича, гўдаклик даврида боланинг предметли фаолияти негизида ролли ўйин учун энг зарур шароитлар аста-секин вужудга кела бошлайди. Мазкур олимлар ва уларнинг шогирдлари тўплаган маълумотларга асосланиб ролли ўйинни вужудга келтирувчи муҳим омиллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) гўдаклик давридаги предмет билан уни ҳаракатлантириш орасидаги боғлиқлик ўз аҳамиятини йўқота боради, натижада предмет билан ҳаракат алоҳида ҳукм суриш имконияти туғилади ва бола уларни алоҳида умумлашган тарзда акс эттира бошлайди; 2) бола ҳақиқий ўйинчоқлар ўрнига уларнинг асл моҳиятини тўла акс эттиролмайдиган ясама ва беўхшов нусхаларидан кенг фойдаланади (фабрикада тайёрланган қўғирчоқ ёки автомобиль ўрнига уйда ясаб берилган шундай нарсалар билан қаноатланиш); 3) боланинг ўз хатти-ҳаракатлари катталарнинг ишларидан фарқланишига интилиши, унда ўзига хос шахсий ҳаракат кўникмасининг пайдо бўлиши; 4) болада ўз хатти-ҳаракатини катталар фаолияти билан қиёслаш, ҳаракатларнинг моҳиятини мувофиқлаштириш ва айнан тузилиши жиҳатдан бир-бирига яқинлаштириш истагининг туғилиши; 5) бола катталарнинг ҳаёти ва фаолиятида учраб турадиган, одатдаги турмуш муаммоларини ўзида акс эттирувчи, маънавий ва маиший кўринишга эга бўлган ҳаёт жабҳасини ўз хатти-ҳаракатида изчил равишда тиклашга (уларнинг ролини бажаришга) уриниши.

Ролли ўйин фаолиятини вужудга келтирувчи энг зарур омиллардан бири — болада ўз хатти-ҳаракатини катталар хатти-ҳаракати билан солиштириш, ундан нуха олиш, айнан унга ўхшатиш туйғусининг мавжудлигидир. Худди шу сабабли катталар ва уларнинг хатти-ҳаракатлари боланинг ҳам ташқи, ҳам ички ибрат намунаси бўлади, ва катталар унинг хулқ-атвори юриштиришининг ҳам объекти, ҳам субъекти ҳисобланади.

Гўдаклик давридан мактабгача ёшга ўтган болаларнинг фаолияти катталар раҳбарлигидаги фаолиятдан мустақил ўз-ўзини назорат қилиш даражасига ўсиб ўтади. Бироқ, юқорида таъкидланган барча шарт-шароитлар ўзаро узвий боғланмаслиги сабабли ҳар қан-

дай ролли ўйиннинг негизи вазифасини ўтай олмайди ва шунга кўра маълум давргача ўйин фаолияти предметларга боғлиқ тарзда амалга ошади.

Ўйин фаолиятини такомиллаштирадиган шароитларни тадқиқ қилган Н. М. Аксаринанинг таъкидлашича, ўйин ўз-ўзидан вужудга келмайди, бунинг учун камида учта шароит мавжуд бўлиши керак: а) боланинг онгида уни қўраб турган воқелик тўғрисидаги хилма-хил таассуротлар таркиб топиши; б) ҳар хил кўринишдаги ўйинчоқлар ва тарбиявий таъсир воситаларининг муҳайёлиги; в) боланинг катталар билан тез-тез муомала ва мулоқотга киришуви. Бунда катталарнинг болага бевосита таъсир кўрсатиш услуби ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Юқорида таҳлил қилинган объектив шарт-шароитларнинг ўзи ролли ўйинларни яратиш учун ҳали етарли эмас, бунинг учун бола билан катталар ўртасидаги муносабатни тубдан ўзгартиш лозим, акс ҳолда, мустақиллик вужудга келмайди. Бунда катталар болага нисбатан талабчанликни оширишлари, болани мустақил равишда хатти-ҳаракат қилишга мажбур этишлари маъқул. Шунга ўхшаш тадбирлар болада мустақиллик ва мустақил фаолиятни ташкил қилиш уқувини шакллантиради. Мактабгача ёшдаги бола аста-секин катталарнинг ҳаёти ва фаолияти дунёсига кириб боради, олдин ҳамкорликдаги фаолиятда намоён бўлган ижобий ҳис-туйғулар, шижоат ва дадиллик сари етакловчи руҳий кечинмалар ибрат-намуна даражасига кўтарилган катталарнинг руҳий оламига кўчирилади. Энди боланинг ўзи мустақил равишда катталарнинг ҳаёти ва фаолиятига киришиш йўлларини топа болайди. У кейинчалик катта кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларида ва шахслараро муносабатларида қатнашиш истагини кўрсатадиган бўлади. Шунинг учун ролли ўйин у катталар билан бола ўртасидаги янгича муносабатлар асосида вужудга келади, деб хулоса чиқариш мумкин. Ролли ўйин вужудга келиши жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, катталарнинг ҳаёти ва фаолиятини қайта-тиклаш ва такрорлашдан бошқа нарса эмас, шунингдек, бу ўйин фаолияти ўзининг мазмуни ва моҳияти билан ҳам ижтимоийдир. Ролли ўйин бола мустақил фаолиятининг ёрқин намунаси ҳисобланиб, у ўйиннинг мазмуни орқали катталарнинг ҳаёти билан яқиндан танишади.

Кичик мактабгача ёшдаги болаларнинг ролли ўйин-

ларда фаолиятини, ана шу ўйин шароити ва предметли ҳаракатнинг ўзаро муносабатини текширган Л. С. Славина ролли ўйинларда кўпинча асосий эътибор ўйинчоқлар билан ҳаракат қилишга қаратилишини бунда ўйинчоқ ҳаракатининг хусусияти субъект учун этакчи фаолият вазифасини ўташини, бу жараёнда роль иккинчи даражали аломатга айланиб қолишини, аммо бола ўйинлар («Кубча», «Геометрик шакллар», «Тушки овқат тайёрлаш» каби таълимий мушғулотлар) да қандайдир вазифани бажаришини қайд қилади. Олиманинг ёзишича, роль ва ўйиннинг шарт-шароитлари боланинг ҳаракати учун фарқи йўқ парсалар эмас, бола жисмларга ижтимоий мазмунни акс эттирувчи воқелик сифатида ёндашади.

Шундай қилиб, психологик адабиётлар таҳлилига таяниб мактабгача ёшдаги болаларнинг ўзига хос хусусиятлари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) бола одамларнинг фаолияти, уларнинг предметларга муносабати ва ўзаро муомаласига қизиқади; 2) болалар ролли ўйинда атрофдаги воқеликнинг энг ташқи ифодали, жўшқин ҳис-туйғули жиҳатларини акс эттирадилар; 3) ролли ўйинда бола катталар билан бир хил шароитда, ягона заминда яшаётганини ҳис этган ҳолда ўз истагини амалга татиқ қилади; 4) катталарнинг ҳаёти ва фаолиятига кириш боланинг тасавури тимсоллари тарихида намоён бўлса ҳам, умуман унинг чинакам шахсий ҳаётида ўчмас из қолдиради.

Мактабгача ёш даврида ўйиннинг такомиллашуви. Психологияда қабул қилингандек, ролли ўйин фаолияти сюжет ва мазмундан ташкил топади. Одатда сюжет деганда, ўйин фаолиятида болалар акс эттирадиган воқеликнинг доираси тушунилади. Ўйин сюжети турли даврга, синфий хусусиятга, оилавий турмуш тарзига, географик ва ишлаб чиқариш шароитларига боғлиқ ҳолда яратилади. Бола муносабатга киришадиган воқелик доираси қанчалик тор, чекланган бўлса, ўйиннинг сюжети шунчалик хира ва бир хил эканлигини акс эттиради.

Ўйинларнинг сюжети хилма-хиллигига қарамай, уларни махсус гуруҳларга бириктириш имконияти мавжуддир. Масалан, йирик психолог Е. А. Аркин ўйинларнинг қуйидаги таснифини тавсия қилади: 1) ишлаб чиқаришга (техникага); саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, касб-ҳунарга оид ўйинлар; 2) маиший ва иж-

1) ўйин фаолиятида бола турли ҳаракатларни тўлалигича намойиш этишга, уларни бажариш усулларини кўрсатишга иштиёқманд бўлади; 2) кейинчалик эса барча хатти-ҳаракатларни умумлаштириб акс эттиришга урилади.

Бола ўсиб борган сайинг нарсалар ва ўйинчоқларнинг номини ўзгартириш, янги ном билан аташ енгиллашади. Шунингдек фақат янги вазиятда жисмлар номини ўзгартириш билан кифояланиб қолмай, уларни янги номга мувофиқ қўллаш имконияти ҳам вужудга келади. Ўйин фаолиятида фойдаланиладиган нарсаларни янгича номлаш қатор муаммоли вазиятларни вужудга келтиради.

Ўйин фаолиятида нарсалар номини ўзгартириш ўзининг психологик моҳияти билан мураккаб ҳолат ҳисобланади. Айниқса, сўз билан предметнинг ўзаро муносабатида уларга узвий боғлиқ ҳаракатлар алоҳида аҳамият касб этади.

Юқоридаги мулоҳазалар асосида айтиш мумкинки, катта кишилар ҳаёти ва фаолиятининг ўрнини босувчи ашёлар уларнинг ҳаракатини умумлашган ҳолда ифодалашнинг моддий таянчи ҳисобланади. Шундай экан, ўйин фаолиятида бола ҳаракатининг ривожланиши ўйин мазмунига кўпроқ боғлиқдир. Чунки боланинг хатти-ҳаракати қанчалик ихчим ва умумлашган бўлса, у катталарнинг фаолияти мазмунини акс эттиришдан шунчалик йироқлашади. Бинобарин, у одамларнинг нарсаларга ва бир-бирига муносабатини амалда бажаришга ўтади ва шунинг учун нарсалар билан ҳаракат қилишда катталарнинг ижтимоий муносабатларини тўғри ифодалашга интилади.

Ҳар қандай ўйиннинг ва ўйин фаолиятининг марказида бола катта кишиларнинг фаолияти ва ўзаро муносабатини, муомаласини ўзига хос тарзда акс эттириши, такрорлаши имконияти туради. Шунга кўра ўйин ижтимоий аҳамият касб этиб, бола инсоният томонидан асрлар давомида яратилган қимматли билимлар, амалий кўникмалар, малакалар ва одатларни ўрганишига имкон яратади, оқибатда уни шахслараро мулоқотнинг моҳиятига олиб киради.

Боланинг психик ўсишида ўйиннинг аҳамияти

Кўпчилик психологлар ҳамда педагоглар ўйиннинг психологик маъналарини билан бевосита шугулланиб, ўйинларнинг бошқача психик камол топтиришдаги аҳа-

миятига алоҳида тўхталиб ўтганлар. Маълумки, ўйин бола учун воқеликни аке эттиришдир. Бу воқелик болани қуршаб турган воқеликдан анча қизиқарлидир. Ўйиннинг қизиқарлилиги уни англаб етишининг осонлигидадир. Катталар ҳаётида фаолият, хизмат, юмуш қандай аҳамиятга эга бўлса, бола ҳаётида ўйин ҳам худди шундай аҳамият касб этиши мумкин.

Жаҳон психологияси фанида тўпланган бой маълумотларга асосланиб, қуйидагича мулоҳаза юритиш мумкин. Масалан, энг содда психик жараёндан энг мураккаб психик жараёнгача ҳаммасининг энг муҳим жиҳатларини шакллантиришда ўйинлар катта роль ўйнайди.

Мақтабгача ёшдаги болаларда ҳаракатнинг ўсишига ўйиннинг таъсири ҳақида гап борганида аввало шунини айтиш керакки, биринчидан, ўйинни ташкил қилишнинг ўзиёқ мазкур ёшдаги боланинг ҳаракатини ўстириш ва такомиллаштириш учун энг қулай шартшароит яратади. Иккинчидан, ўйиннинг бола ҳаракатига таъсир этишининг сабаби ва хусусияти шуки, ҳаракатнинг мураккаб кўникмаларини субъект айнан ўйин пайтида эмас, балки бевосита машғулот орқали ўзлаштиради. Учинчидан, ўйиннинг кейинчалик такомиллашувни барча жараёнлар учун энг қулай шартшароитларни вужудга келтиради. Шу боисдан ўйин фаолияти хатти-ҳаракатни амалга ошириш воситасидан боланинг фаоллигини таъминловчи мустақил мақсадга айланади. Негаки, у (ўйин) субъект (жонзот) онглининг дастлабки объекти даражасига ўсиб ўтади. Мақтабгача ёшдаги бола муайян хусусиятга эга бўлган ролни танлайди, шу билан бирга у ёки бу персонажга хос қатъий юриш-туришни онгли равишда ижро этишга интилади. Шундай экан, ўйин мазкур бола учун энг зарур фаолиятга айлана боради ва янги шаклдаги ҳаракатларни, такомиллаштириш, уларни англаган ҳолда эсга тушириш эҳтимоли яққол воқеликка айлана бошлайди. Мазкур ҳаракатларни эгаллаш болада жисмоний машқларни онгли равишда бажариш имкониятини вужудга келтиради (А. В. Запорожец).

Боланинг ўйинлар шартшароитидан келиб чиқувчи онгли мақсади ҳаракатларни бажариш кезида ўз ифодасини топади ва унинг ўз олдига қўйган мақсади эсла олиб қолиш ва эсга тушириш жараёндарига айланади.

Болалар лаборатория шароитига нисбатан ўйинларда кўпроқ сўзларни эслаб қолиш ва эсга тушириш им-

кониятига эга бўладилар, бу эса ихтиёрий хотира хусусиятини чуқурроқ очишга ёрдам беради. Тажриба-йиғилган маълумотларни таҳлил қилиш қуйидагича хулоса чиқариш имконини берди: а) ўйинда бола томонидан маълум роль танлаш ва уни ижро этиш жараёни бир талай ахборотларни эслаб қолишни талаб қилади, б) шу боисдан персонажнинг нутқ бойлигини эгаллаш, хатти-ҳаракатини такрорлашдан иборат онгли мақсад болада олдинроқ пайдо бўлади ва осон амалга ошади.

Ўйин фақат билиш-жараёнларини такомиллаштириб қолмай, боланинг хулқ-атвorigа ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Мактабгача ёшдаги болаларда ўз хулқини бошқариш кўникмаларини таркиб топтиришга боғлиқ психологик муаммони ўрганган З. В. Мануйленконинг фикрича, бирор мақсадга йўналтирилган машғулотга нисбатан ўйинда хулқ кўникмаларини олдинроқ ва осонроқ эгаллаш мумкин. Айниқса, бу омил мактабгача ёшдаги болаларда ёш даврининг хусусияти сифатида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Катта мактабгача ёшдаги болаларда ўз хулқини ўзи бошқариш кўникмаси ўйин фаолиятида ҳам, бошқа шароитларда ҳам қарийб бараварлашади. Баъзан улар айрим вазиятларда, масалан, мусобақа пайтида ўйиндагига қараганда юқорида кўрсаткичга ҳам эришишлари ҳам мумкин. Юқоридаги мулоҳазалар асосида умуман айтганда, ўйин ва ўйин фаолияти болада ўз хулқини бошқариш кўникмаларини шакллантириш учун муҳим аҳамият касб этади.

Ў Боланинг ақлий ўсиши тўғрисида фикр юритилганда, олдинги бобда қайд қилинганидек, шуни ҳам айтиш керакки, нарсаларни янги ном билан аташда ёки янгича номлаш ҳолатидан келиб чиқиб, субъект ўйин пайтида фаол ҳаракат қилишга уринади. Чунки у моддий нарсаларга асосланган ҳаракат режасидан тасаввур қилинаётган, фикр юритилаётган жисмлар моҳиятини акс эттирувчи ҳаракат режасига ўтади. Бола жисмларнинг моддий шаклидан бирданига хаёлий кўринишига ўтишида унга таянч нуқтаси бўлиши керак, ваҳоланки шундай таянч нуқтаси вазифасини ўтувчи нарсаларнинг аксариятидан ўйинда бевосита объект сифатида фойдаланилади. Ўйин фаолиятида мазкур жисмлар қандайдир аломатларни акс эттирувчи сифатида эмас, балки ана шу таянч нарсалар тўғрисида фикрлаш учун хизмат қилади, шунингдек, таянч нуқтаси ҳаракатнинг яққол нарса билан боғлиқ жиҳатини акс

эттиради. Юқориди айтилганидек, нарса билан ўйин ҳаракатларининг такомиллашуви ҳаракат шакли, хусусияти, босқичи кабиларни қисқартириш ва умумлаштириш ҳисобига амалга оширилади. Ўйин ҳаракатларининг қисқариши ва умумлашуви уларнинг ақлий кўринишдаги мантиқан изчил, йиғиқ шаклга ўтишининг асосини ташкил қилади.

Психолог Ж. Пиаже ўйинда жисмларга янги ном бериш омилига жиддий эътибор билан қараб, бу иш рамзий маъноли тафаккур шаклланишининг таянчи, деган хулосага келади. Лекин бу хулоса вазиятни акс эттиришининг бирдан-бир тўғри йўли эканлигини билдирмайди. Шунинг учун нарсанинг номини ўзгартириш билан болада тафаккур ва ақл-заковат ўсишини кутиш ҳам мантиққа мутлақо зиддир. Аслида нарсаларни қайта номлаш эмас, балки ўйин ҳаракатларининг хусусиятини ўзгартириш боланинг ақлий ўсишига сезиларли таъсир ўтказа олади. Дарҳақиқат, ўйин фаолиятида болаларда ҳаракатнинг янги кўриниши, яъни унинг фикрий, ақлий жиҳати намоён бўлади ва шунинг учун ўйин ҳаракатларини шакллантириш жараёнида болада фикрлаш фаолиятининг дастлабки кўриниши вужудга келади. Боланинг ақлий камол топишида ёки унинг умумий камолотида ўйиннинг муҳим аҳамият касб этиши худди мана шу далил орқали ўз ифодасини топади.

Бола ўйин фаолиятида мактаб таълимига тайёрланиб боради, шу билан, унда ақлий ҳаракатларининг яққол шакллари таркиб топа бошлайди. Лекин ўйин фаолиятида боланинг ақлий ўсишини чуқурроқ изоҳлаб бериш ҳали етарли тажриба маълумотлари мавжуд эмас.

Ролли ўйин фақат алоҳида олинган психик жараён учун аҳамиятли эмас, балки болада шахсий хусусият ва фазилатларни шакллантиришда ҳам зарурдир. Бисбарин, катта ёшдаги одамлар родини танлаб, уни бажариш боланинг ҳис-туйғусини қўзғатувчилар билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Чунки ўйин давомида болада ҳар хил хоҳиш ва истаклар туғила боради, сулар бошқа нарсаларнинг ташқи аломатлари, ўзига ром этиши сабабли ҳамда боланинг ихтиёридан ташқари, тенгдошларининг таъсири остида туғилади.

амал қилиб тиришқоқлик билан машғулотларга киришиб кетади.

Орадан маълум вақт ўтгач шодна лаҳзаларнинг таъсири камайиши билан мактабнинг ташқи белгилари ўз аҳамиятини йўқота боради ва ўқишнинг кундалик ақлий, меҳнат (продавий зўр бериш, ёқтирмаган нарса билан шуғулланиш, диққатни тақсимлаш ўз хулқини идора қилиш) эканлигини англайди. Шундай ақлий меҳнат кўшикмасига эга бўлмаса, унинг ўқишдан кўнгли совийди, унда умидсизлик ҳисси вужудга келади. Ўқитувчи эса бундай ҳолнинг олдини олиш учун болага таълимнинг ўйиндан фарқи, қизиқарлилиги ҳақида маълумотлар бериши ва уни шу фаолиятга тайёрлаши керак.

2) Биринчи синф ўқувчисига ўқиш фаолиятининг айнама ўзига қизиқиш кўзга ташланади. Махсус тадқиқотларда болалар билан кераксиз машқлар ўтказилган ва уларга олдиндан бу машқлар кейинчалик керак бўлмаслиги айтилган, лекин болалар уларни бажонидил бажаришга киришганлар. Ўқувчи шахсий фаолиятда эришган дастлабки яхши натижа уни бошқа натижаларни эгаллашга ундайди. Унинг ўқиш фаолиятидаги биринчи меҳнат маҳсули шодлик ва қувонч ҳис-туйғусини келтириб чиқаради. Масалан, айрим ўқувчилар у ёки бу матини бир неча марта ўқишга ҳаракат қилади. Ўқиш фаолиятига қизиқиш, унинг мазмунига ҳам қизиқишни вужудга келтиради, билим олиш эҳтиёжини туғдиради ва ўқиш мотивларини таркиб топтиради.

Таълимнинг мазмунига, билимини эгаллашга қизиқиш ўқувчининг ўз ақлий меҳнати натижасидан қаноатланиш ҳисси билан узвий боғлиқдир. Бу ҳис ўқитувчининг рағбатлантириши билан намоён бўлади ва ўқувчида самаралироқ ишлаш майли, истаги, иштиёқини шакллантиради. Болада пайдо бўлган фахрланиш, ўз кучига ишонч ҳислари билимларни ўзлаштириш ва малакаларни мустаҳкамлаш учун хизмат қилади. Рағбатлантириш ва жазолаш меъёрида бўлсагина, уларнинг тарбиявий таъсири ортади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар фаолиятини баҳолаш унда ўқишга ижобий муносабатни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Маълумки, мактабларда болаларни оғзаки баҳолаш одат тусига кириб қолган, чунки биринчи синф ўқувчиси ана шу баҳо таъсирида ўз фаолиятини кучайтиради, ижодий изла-

нишга ҳаракат қилади. Ҳатто, ўқувчи дастлабки пайтларда «яхши» ёки «ёмоп» баҳонинг фарқига ҳам бормайди, кўпроқ нечта баҳо олгани қизиқтиради. Ўқитувчининг рағбатлантириши унинг учун энг муҳим роль ўйнайди.

Кўпчилик мутахассис олимлар кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни баҳолаш салбий оқибатларга олиб келади, деб ҳисобламоқдалар. Маълумки, фақат баҳо учун ўқиш билимнинг ижтимоий аҳамиятини пасайтириши мумкин. Шунга кўра билимни текширишнинг бошқа усулларини топиш ҳамда қўллаш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Негаки, баҳолашнинг бола камолоти учун аҳамиятини мутлақо инкор қилиш ҳам тўғри эмас. Баҳодан маслаҳат, йўлланма, тавсия, кўрсатма сифатида фойдаланиш маъқул.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг муҳим хусусиятларидан бири улардаги ўқитувчи шахсига ишонч ҳисси ва юксак эҳтиромдир. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг болага тарбиявий таъсир кўрсатиш имконияти жуда каттадир. Бола ўқитувчини ақлу идрок соҳиби, тийрак, сезгир, меҳрибон, ҳатто, донишманд инсон деб билади. Ўқитувчи сифосида ўзининг эзгу нияти, орзу-истаги, ажойиб ҳис-туйғуларини рўёбга чиқарувчи муътабар шахсни кўради. Ўқитувчининг обрўси олдида ота-оналар, oilанинг бошқа аъзолари, қариндош-уруғлар, таниш-билишларининг нуфузи кескин пасаяди. Шу сабабли болалар ўқитувчининг ҳар бир сўзини қонун сифатида қабул қиладилар.

Бола психик жиҳатдан ўсиши натижасида унинг ўқитувчи мавқеига муносабати ўзгаради, чунки унда онгли хатти-ҳаракат эҳтиёжи туғилади. Ўқувчида бир талай муаммолар, саволлар вужудга келади. У ҳаётда ҳамма нарса ўзи ўйлагандек осон эмаслигини тушуна бошлайди. Мазкур саволларга шахсан ўзи жавоб топишга интилади, шу саволларни бошқа одамларга ҳам беради.

Таълим жараёнида ўқитувчи ўзининг обрўсидан оқилона, одилона ва омилкорлик билан фойдаланиб, ўқувчиларда уюшқоқлик, меҳнатсеварлик, ўқишга ижобий муносабат, ўз диққатини бошқариш, хулқини идора этиш, ўзини тута биллиш, қийинчиликларни сингиш каби фазилатларни шакллантиришни лозим. Бунинг учун ҳар томонлама таъсир кўрсатиш усулини қўллаш керак

2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар билиш жараёнларининг ўзига хослиги

Мақсадга мувофиқ ўқиш фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ақл-идроки, сезгирлиги, кузатувчанлиги, ўқувлиги, эса олиб қолниш, эса тушириш имкониятларини ривожлантириш учун муҳим шарт-шароитлар яратади, болаларда ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакаларини шакллантиради. Бундан ташқари, мазкур таълим жараёнида уларнинг билимлари кўлами кенгаяди, билишга қизиқишлари ортади, ижодий изланиш қобилияти ривожланади, уларда тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги, маҳсулдорлиги ортади, ақлий имкониятни ишга солиш вужудга келади, ўқув фанларига ижобий муносабат, қатъий шуғулланиш нияти, жамоатчилик олдида масъулиятни ҳис қилиш, билим олишнинг ижтимоий аҳамиятини англаш туйғулари таркиб топади.

Қуйида мазкур ёшдаги ўқувчилардаги сезги, идрок, хотира, тафаккур каби билиш жараёнларининг хусусиятлари ва ривожланиши тўғрисида қисқача тўхталамиз.

Мазкур ёшдаги болалар ўз идрокларининг аниқлиги, раволиги, софлиги, ўткирлиги билан бошқа ёш давридаги инсонлардан кескин фарқланади. Улар ҳар бир нарсага берилиб, ўта синчковлик билан қарашлари сабабли идрокнинг муҳим хусусиятларини ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар. Бунинг сабабини уларнинг олий нерв фаолиятида биринчи сигнал системаси устунлиги билан изоҳлаш мумкин. Бошланғич синф ўқувчиси ҳар қандай объект, субъект ва воқеликдаги янгиликни яққол идрок қилишга интилади, уни атроф муҳитнинг сирли олами, сехри, жилоланиши, жозибаси ўзига тортади. Лекин таълимнинг дастлабки босқичида идрокнинг айрим заиф томонлари кўзга ташланади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокнинг салбий хусусияти объектларни бир-биридан фарқлашдаги заифликдир. Улар кўпинча ўрганиладиган материални ноаниқ, ҳатто, нотўғри идрок қиладилар, бунинг оқибатида айнан ўхшаш ҳарфлар, сўзлар, нарсалар тасвири, шакли, фазовий жойлашувининг фарқини тўла тасаввур қила олмайдилар. Масалан, «қ» билан «к» ҳарфларини, «ўқиш» билан «уқиш» сўзларини «айлана» билан «доира» шаклларини, «кесма» билан «тўғри чи-

зиқ» аломатларини бир-биридан фарқламайдилар. Базан эса улар катталарнинг идрок кўлами қамраб олмайдиган нарсаларни пайқайдилар.

Болаларда тартибли, мақсадга мувофиқ серқирра таҳлил қилиш фаолияти заифлиги учун улар таълим жараёнида кўпинча хатога йўл қўядилар. Одатда зарур ва муҳим аломатлар бир ёқда қолиб, тасодифий белгиларга эътибор берадилар. Психолог Н. Ф. Добринин тасвирий санъат дарсида ўқувчиларга рангли қилиб ишланган олмахоннинг расмини кўрсатган, сўнг уни чизишни тавсия қилган. Сурат олиб қўйилганда кейин болаларда олмахоннинг мўйлови, кўзи, мўйнасининг ранги тўғрисида қатор саволлар пайдо бўлган. Келтирилган мисолдан кўришиб турибдики, кичик мактаб ёшидаги болаларда предметларни яхлит, аниқ идрок қилиш имконияти жуда чегаралангандир.

Мазкур ёшдаги ўқувчининг идроки ўзининг хатти-ҳаракати, ўйин ва меҳнат фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Қандайдир нарсани идрок этиш ўша нарса билан машғул бўлишни аңлатиб келади. Ўқувчи ўзининг эҳтиёжи, майли, қизиқиши, интилиши ва турмуш фаолиятига мос, шунингдек, ўқитувчи тавсия этган нарсаларни идрок қилади, холос.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокнинг яна бир хусусияти хилма-хил, ёрқин бўёқлар, яққол тасвир ва ҳис-туйғуга бойлигидир. Шунинг учун улар аввало ёрқин ҳис-туйғу уйғотадиган нарса ва ҳодисаларни идрок қиладилар. Ана шу сабабли рамзий ва шартли белгилар, чизмалар, геометрик шаклга кўра, жонли «жозибатор» тасвирлар ёрқин ҳис-туйғу тарзида акс этади. Кўп физиолог ва психологларнинг фикрича, ёрқин, рангли тасвирларни идрок қилиш рамзий ва шартли чизмаларни идрок қилишни вақтинча тўхтатиб қўяди ёки уларнинг моҳиятини чалкаштириб юборади. Шунинг учун бошланғич синф дарсликларининг жуда кўп суратлар билан безатилиши ҳам маъқул эмас. Чунки бунда ўқиш суръати секинлашади, хатолар кўпаяди, суратларнинг кўплиги болаларни матидан чалғитади. Болада муайян ўқиш малакалари ҳосил бўлгандан кейин китоб варақларини суратлар билан безатиш эса унинг нутқи ўсишига, мавзу ва фаанга қизиқиш эртишига ёрдам беради.

Таълим жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг идроки мақсадга мувофиқ бошқариладиган перцептив фаолият даражасига кўтарилади. Бола ўқитув-

чининг раҳбарлигида шахсий идрокни ташкил этиш, ўз олдига вазифа қўйиш, идрок маҳсулини назорат қилиш ва ҳоказоларни ўргана боради. Уқувчи таълимнинг дастлабки босқичида оқилона идрок этиш учун, кейинчалик эса ўша нарсани тўғри идрок этиш учун ҳаракат қилади. Бунда идрок этиш асосий мақсад бўлса, ҳаракат қилиш идрокнинг шартли вазифасини ба-жаради.

Таълим жараёнида идрок мақсадга мувофиқ перцептив фаолиятга айланиб ва тобора мураккаблашиб боради, натижада ўқувчида кузатиш, назорат қилиш, фарқлаш имконияти ошади. Шу сабабли биринчи синфда сўз бирор нарсани аташ билан чегараланган бўлса, кейинчалик у ўрганилаётган объектнинг умумий маъносини англата бошлайди.

Идрокнинг такомиллашуви ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида амалга ошади: у ўқувчиларга перцептив фаолиятни омилкорлик билан ташкил этишни, объектларнинг муҳим ва номуҳим белгиларини ажратишни, диққатни тўплаш ва тақсимлашни, материалларни режали ва тартибли таҳлил қилишни ўргатади. Бунинг учун болаларни сайрга олиб чиқади, кўрсатмали қуроллардан фойдаланади, жисмоний ва ақлий меҳнат жараёнларини таққослаш, кузатиш малакаларини шакллантиради. Идрокни ривожлантирадиган муҳим воситаларнинг бири ўқувчиларда нарсани ва ҳодисаларнинг ўхшаш ва фарқли аломатларини ажратиш уқувини таркиб топтиришдир.

Бошланғич синф ўқувчиларининг перцептив фаолиятида фазо, вақт ва ҳаракатни идрок қилишнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Болаларда ҳаёт тажрибасининг етишмаслиги, билим савиясининг қашшоқлиги, тасаввур образларининг заифлиги туфайли идрокнинг мазкур шакллари жуда чекланган бўлади. Улар кундалик турмушда қўлланадиган оддий фазовий тушунчалар билан чекланиши сабабли ялми фазовий атамаларни, масалан, тоғларнинг баландлиги, фазо билан ер ўртасидаги масофа, денгиз ва кўлларнинг ҳажми ва бошқаларни идрок этишда қийналадилар. Катта фазовий тушунчаларни англамасликлари сабабли уларда «Юлдузларнинг оралиғи неча километр?», «Осмонга шарда учиб борса бўладими, самолётда-чи?» каби саволлар туғилади. Болаларнинг вақтни идрок қилиши ҳам тор маънодаги тушунчалардан иборат бўлади ва улар

«аср», «эрамиздан аввалги давр» каби атамаларни нималигини тушунмайдилар,

Харакат деганда бола кўпинча жисмоний, механик ҳаракатни назарда тутади, лекин унинг биологик, ижтимоий, кимёвий ҳаракатларни билиши тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бола, ҳатто самолёт, қуш, ракета ва ўқнинг тезлигини ҳам нотўғри идрок қилади. Масалан, у табиатшунослик дарсида қирилиб битган баҳайбат калтакесаклар ҳақидаги маълумотни эшитган бўлса, уйга келиб бувисидан уни кўрган ёки кўрмаганлигини сўрайди.

Таълим жараёнида ва катталарнинг ёрдами билан турмуш тажрибасининг ортиши туйғули болаларда фазо, вақт ва ҳаракатни идрок қилиш кўлами кенгайди, улар вужудга келган саволларга жавоб топа борадилар. Бундан ташқари, уларнинг назарий билимлари амалий фаолиятда синаб кўриш орқали ҳам бойиб боради.

Бошланғич синф ўқувчиларида диққатни продавий зўр бериш билан бошқариш ва фақуллода вазиятга мослаш имконияти яхши бўлмайди. Бунинг асосий сабаби уларда ихтиёрий диққатнинг кучсизлиги ва беқарорлигидир. Шу билан бирга кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ихтиёрий онгли диққати ўқиш мотивлари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Одатда уларнинг ўқиш мотивлари узоқни кўзлаган ва мақсад билан боғлиқ мотивларга ажратилади. Юқори синф ўқувчиларининг билим олиш мотивлари узоқни кўзлаган мотивга кирса, бошланғич синф ўқувчиларининг мотивлари воқеликка ва реалликка боғлиқ мотивлардир.

Тажрибадан маълумки, болаларда ихтиёрсиз диққат дурустгина ривожланган бўлади. Чунки таълим жараёнида ихтиёрсиз диққатнинг ўсиши учун муҳим шарт-шароитлар мавжуддир. Бошланғич синф ўқув материалларининг яққоллиги, ёрқинлиги, жозибдорлиги ўқувчида беихтиёр ҳис-туйғулар уйғотади, продавий зўриқишсиз, осонгина фан асосларини эгаллаш имконини яратади. Ўқув материалларининг турли-туманлиги ихтиёрсиз диққатнинг тўпланиши, марказлашуви ва барқарорлигига ижобий таъсир этади. Кичик мактаб ёшидаги болаларни ўқитишда кўрсатмалиликдан кенг фойдаланилади. Бу тadbир биринчидан болалар фаоллигини оширса, иккинчидан материални мантиқий жиҳатдан ўзлаштиришга, уни таҳлил этиш мав-

ҳумлаштириш ва умумлаштиришга тўсқинлик қилади. Уларда кўрсатмалликка асосланган динамик стереотип пайдо бўлиши ҳам мумкин. Сунъий тўсиқлар, ҳалал берувчи аломатлардан қутулиш учун яққол ва мавҳум материаллардан аралаш ҳолда фойдаланиш яхши натижа беради. Боланинг кўрсатмалиликка берилиб кетиши уни асосий мақсаддан узоқлаштиради, бола ташқи белгиларга эътибор беришга одатланиб, ички муҳим белгилардан четлаша боради.

Маълумки, ихтиёрсиз диққат таълим жараёнида ўқувчиларнинг қизиқиши билан бевосита боғланиб кетса, табиийки, улар фақат мароқли, қувончли ахборот ва матнлар билан танишишга интиладиган бўлиб қоладилар. Натижада ўта нозик, яъни ташқи қўзғатувчилар таъсирига берилувчи диққат уларнинг психикасида мустаҳкамланади. Одатланиш мураккаб ўқув материалларини эгаллашда қийинчиликлар туғдиради. Шунинг учун К. Д. Ушинский, болани фақат ўзини қизиқтирган нарса билан эмас, балки уни қизиқтирмаган нарса билан ҳам шуғулланишга ўргатинг, бола ўз бурчини бажаришдан қаноатланиш учун ишлайдиган бўлсин, деб уқтирган эди.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари диққатининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг етарлича барқарор эмаслигидир. Шунинг учун улар диққатларини муайян нарсаларга қарата олмайдилар ва объектда узоқроқ тута олмайдилар. Бунда тормозланиш билан қўзғалиш ўзаро номувофиқ ҳаракат қилади. Уқиш машғулотида тутилиш, тўхтаб қолиш, қироат суръатининг камайиши, товушнинг тебраниши ва пасайиши, баъзида ҳарф, ибора, гаплар тушиб қолиш ҳоллари мана шу физиологик механизм таъсирида пайдо бўлади.

Қатор тадқиқотлар биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари дарсда фақат 30—35 дақиқа диққат билан ўтириши, ўз диққатини муайян объектга тўплаши ва унда ушлаб туриши мумкинлигини кўрсатади. Шунинг учун машғулотларда қисқа танаффуслар ўтказиб туриш мақсадга мувофиқдир. Профессор Н. Ф. Добринин: «3—4-синф ўқувчилари ўз даққатларини бутун бир дарс давомида сақлаб тура оладилар. Лекин улар учун ҳам қисқа танаффуслар фойдалидир. Шунингдек, вақт-вақти билан машғулотнинг турини алмаштириб, суръатини ўзгартириб туриш, амалий ва назарий маълумотларни қўшиб олиб бориш лозим»,— дейди.

Уқувчилар диққатининг хусусияти кўпроқ машғулотнинг суръатига боғлиқдир. Масалан машғулот суръатининг ўта тезлиги ёки ҳаддан ташқари сустилиги диққатнинг барқарорлиги ва тупланишига салбий таъсир этади. Уқув машғулотларининг ўртача суръатда ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

Таълим жараёни кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ихтиёрий, барқарор, мустаҳкам, кучли, тупланувчан, тақсимланувчан, фаол, онгли диққатини ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратади. Билим олиш учун мустақил ақлий меҳнат қилиш, мисол ва масалалар ечиш, машқларни бажариш, такрорлаш, иродавий зўр беришда ихтиёрий, онгли диққат таркиб топади. Шунингдек, унинг энг зарур хусусиятлари такомиллашади, бу эса онгли бошқариш имкониятини беради. Болаларнинг диққати ўқиш фаолиятига доир мақсадга мувофиқ, ижтимоий мотивлар, ҳамда уларда пайдо бўлаётган янги хислатлар (масъулиятлилик, жавобгарлик, уялиш ҳислари) билан бир пайтда ривожланади. Бу ёшдаги болада ихтиёрий диққатни жамлаш, ташкил қилиш, зарур бўлса, уни тақсимлаш ташқи қўзғатувчиларнинг қаршилигини енгиб онгли равишда бошқариш уқуви шакллана бошлайди.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар хотирасининг энг муҳим хусусиятларидан бири — сўз мантиқ хотираси ва маъносига тушуниб эслаб қолиш салмоғининг ортishiдир. Уқувчи ўз хотирасини онгли бошқариш, эслаб қолиш, эсга тушириш, эсда сақлаш жараёнларини фаолиятнинг мақсадига мувофиқлаштириш имкониятига эга бўлади.

Юқорида айтилганидек, биринчи сигнал системаси иккинчи сигнал системасидан бирмунча устунлиги туфайли ўқувчиларда мантиқий хотирадан кўра кўрсатмали-ҳаракатли хотира муҳимроқ роль уйнайди. Шунинг учун улар назарий қонун ва қондалардан, мавҳум тушунчалардан кўра яққол маълумотлар, ахборотлар, воқеа ва ҳодисаларни, образлар ва нарсаларни тезроқ ҳамда мустаҳкамроқ эслаб қоладилар ва узоқ муддат эсда сақлайдилар. Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари таълимий материалларнинг ички боғланишларига аҳамият бермай, маъносига тушунмай қуруқ эслаб қоладилар. Урганилаётган материалларни мантиқий таҳлил қилмай, ёдаки ўзлаштирадилар. Бунинг сабаблари: 1) уларнинг механик хотираси бошқа хотира турларига қараганда дурустроқ ривожлангани

маълумотларни айнан, ўзгаришсиз эслаб қолиш имкони яратади; 2) ўқувчилар ўқитувчи қўйган вазифани англаб етмайдилар, натижада унинг «тўғри тушунтириб бер» деган талабини сўзма-сўз такрорлаш деб биладилар; 3) уларнинг нутқ бойлиги етишмаслиги (илмий атамалар ва тил қонуниятларининг билмаслиги) материални ижодий тўлдириш, унга қўшимча қилиш имконияти йўқлиги уни сўзма-сўз қайтаришни осонлаштиради; 4) ўқувчилар матнни тўғри усуллар ёрдамида эслаб қолишни билмайдилар. А. А. Смирнов эслаб қолишнинг тўғри усули сифатида матндаги маънодош сўзларни гуруҳларга ажратиш, таянч нуқтани топиш, сўзлаб бериш учун режа тузиш ва ўтилган мавзуларни идрок этган ҳолда янги мавзунинг такрорлашни тавсия қилади.

Таълим жараёнида ўқув материалларининг маъносини, моҳиятини, турли мулоҳазаларни, далилларни, илмий асосларни эслаб қолиш ва эсга тушириш орқали ўқувчиларда мантиқий хотира такомиллашади. Уларни А. А. Смирнов тавсия қилган усул ва воситалар билан қуролантириш ўқитувчининг вазифаси ҳисобланади. Ақлий меҳнатда мустақилликни вужудга келтирмай билишга интилиш қобилиятини ўстириш мумкин эмас. Шунинг учун болаларга изоҳли ўқиш, масаланинг шартини шарҳлаш, муаммоли вазиятни яратиш ва ҳал қилишни ўргатиш муҳим аҳамиятга эга.

Ихтиёрий эслаб қолиш ва ихтиёрий эсга туширишнинг маҳсулдорлиги кўп жиҳатдан ўқувчилар ақлий фаоллигининг даражасига боғлиқ. Ақлий фаолият даражаси уларнинг эслаб қолишни ташкил қилиш ва бошқариш усулларини эгаллашига узвий алоқадордир. Мнемик (хотира) усулларга таъриф ёки қондани сўзма-сўз эслаб қолиш, ўз сўзи билан айтиб берса бўладиган материалнинг моҳиятини эслаб қолиш, бирламчи ва иккиламчи қисмларга ажратиш, рақамларни бир жойга тўплаш, энг зарур тушунчаларга алоҳида эътибор бериш киради. Эслаб қолиш, эсга сақлаш, эсга туширишнинг самарадорлиги мақсадни англаш ва унга интилиш негизда вужудга келади. Хотиранинг самарадорлиги ўқиш мотивларига бевосита боғлиқдир. Т. Н. Баларич ўз тажрибасида бир гуруҳ ўқувчиларга ўқув матнининг бундан кейин сира керак бўлмаслигини, иккинчи гуруҳга ундан тез кунда фойдаланилишини айтиб ўзлаштиришни тавсия қилган. Олинган натижа-

ларга кўра биринчи гуруҳда фаолиятда қўллаш установакиси юқори самара берган, матн тез эслаб қолинган ва узоқ вақт эсда сақланган. Л. В. Занковнинг тадқиқотида ҳам эслаб қолишга интилишнинг роли ўрганилган, узоқ вақт эслаб қолишга интилиш ҳам яхши самара бериши исботланган. Шунга асосланиб психология фанига «узоқ вақт эслаб қолиш», «ҳамма вақт эсда сақлаш» иборалари киритилган.

Умуман катталарнинг, хусусан ўқитувчиларнинг муҳим вазифаларидан бири ўқувчиларда материалларни эслаб қолиш учун муайян интилишни, таркиб топтириш, уларга эслаб қолишнинг усуллари, фикр юритиш операцияларини (таққослаш, таҳлил қилишни) ўргатишдан иборатдир.

Хотиранинг маҳсулдорлигини ошириш учун таълим жараёнида ўзини ўзи назорат қилиш, материални такрорлашда текшириш, эсга тушириш, машқ қилишдан ушумли фойдаланиш зарур. Агар кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга эслаб қолиш ва эслаш усуллари ўргатилмаса, улар материални бевосита такрорлашда, узоқ вақт тўхталиб қоладилар. Шунинг учун ҳам эслаш қийин меҳнат (К. Д. Ушинский) ҳисобланади. Лекин ўқувчилар материални эслашни хуш кўрмайдилар ва уни осонгина тиклаш йўлини тушунмайдилар. Материални эслаб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва эслаш усуллари ўргатиш манъқий хотира ўсишининг гаровидир.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг хаёли ўз ўқув фаолиятининг таъсири, талаби, имконият ва шарт-шароитлари орқали таркиб топади. Боланинг хаёли тева-рак-атроф таассуротлари, дунё ажойиботлари, кўрсатмаллик, тасвирий санъат асарларини етарли даражада акс эттириш билан вужудга келади. /Образлар, суратлар, чизмалар, шартли белгилар, номаълум нарсаларнинг аломатлари, табиат манзаралари, фазовий тасаввурлар жамланиб ўқувчиларнинг хаёли пайдо бўлади. Таниш образ яратиш билан узвий боғлиқ бўлган тикловчи хаёл боланинг руҳий дунёсида алоҳида аҳамият касб этади. Таълим жараёнида болаларнинг ёрқин, аниқ, тиниқ, яққол тасаввур образлари хаёл ёрдамида муайян воқеликка айланади. Урганилаётган фан материаллари эшитилган ва ўқилган бадний асарлардаги образлар тартибга солинади, яхлит бир бутунликдан иборат умумлашган образлар тизими яратилади. Ўқиш

давомида турмуш тажрибасида тўпланган таассуротларни қайта тиклаш, янги белгилар билан бойитиш, уларни ўзаро бирлашган ҳолатга келтириш, янги образлар, ижодий изланишнинг энг муҳим омили — ижодий хаёлни такомиллаштиради. Ижодий хаёлнинг энг муҳим хусусиятларидан бири яратилган тасвирларнинг яққоллиги, мантиқий қонунларга узвий боғлиқлиги, гайри табиий, ажойиб-ғаройиб истаклардан узоқлигидир. Шунинг учун ўқувчи хаёлида турмушга, воқеликка зид келмайдиган тасвирлар, тимсоллар кўлами тобора кенгайди. Бу эса ўқувчида ҳодисаларни танқидий баҳолаш кўникмаси пайдо бўлганини билдиради. Натижада унинг хаёли таассурот қуршовидан бўшайди, яратилган образларни табиат ва жамиятнинг объектив қонунарига суянган ҳолда баҳолаш кўникмаси янада такомиллашади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар хаёлининг хусусиятларидан яна бири ҳаётий воқелик билан фантазиянинг ўзаро аралашиб кетишидир. Маълумки, ўқувчи яққол воқелик ёки ҳодисани ўзи яратган қўшимча образлар, тафсилотлар билан бойитиб бошқаларнинг диққат-эътиборига узатади. Бу унинг ёлғончилиги эмас, балки хаёлининг хусусиятидир. Айрим болалар ҳақиқат билан фантазиянинг аралаш ҳолатига чиндан ҳам ишонадилар, бунда соддадиллик билан ишонувчанлик узвий боғланиб кетган бўлади. Баъзи ҳолларда мазкур ёшдаги ўқувчи бошқаларнинг диққатини ўз ахборотига қўшиш мақсадида ҳам фантазиядан унумли фойдаланади. Бундай ҳолат биринчидан, бола ўзининг синфдаги ўртоқлари орасида ёки оилада аллақандай камситилганда, иккинчидан, ўз тенгқурлари ёки катталар кўз ўнгиде ўзини уддабурон қилиб кўрсатиш истаги туғилганда, учинчидан, ҳақиқий ижодий образлар яратиш жараёнида намоён бўлиши мумкин. Бироқ ўқувчилар хаёлпарастликка, фантазияга берилишининг олдини олишга педагоглар, умуман катталар доимо аҳамият беришлари керак.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккурининг хусусиятларини ўрганган олимлар боланинг тафаккурини қуйидаги уч йўналишда тадқиқ қилганлар: тафаккурнинг ёш даврига хос хусусияти, унинг ривожланиши, тушунчаларни шакллантириш омиллари.

Болалар нарсаларнинг ўзгармайдиган баъзи белгилари доимийлигини пайқай олмаслиги улардаги тафаккурнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Буни

Ж. Пиже ўз тажрибасида кўрган. Унда 7—8 ёшли болалар хамирдан бир хил зувала қилинса, сўнгра уларнинг биридан кулча ясалса, хамирининг миқдори бир хил бўлмай қолади, деган хулоса чиқарганлар. Маълумки, таълимнинг дастлабки босқинчида боланинг умумлаштириши жуда содда бўлади ва фақат ўхшашлик белгисига асосланади. Кейинчалик эса бола нарса ва ҳодисаларнинг ташқи сифат ва хусусияти белгиларини гуруҳларга ажратиш ва таснифлашга, нарса ва ҳодисаларнинг хоссалари, қонуниятлари, мураккаб ички боғланиш ва муносабатларнинг муҳим белгилари бўйича умумлаштиришга ўтади.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари ўқув фаолиятларини буюмларнинг жозибадор ташқи белгиларига таяниб ташкил қиладилар: қуёш, момоқалдироқ, сигир, автомобиль, қуш ва ҳоказолар тўғрисида фикр юритишда «қуёш иситади, ёритади», «момоқалдироқ гулдирайди», «сигир сут беради», «автомобиль юк ташийди», «қуш сайрайди» каби ҳукмлар чиқарадилар, шунинг учун агар ўрганилаётган материалларнинг муҳим белги ва аломатларини бевосита аниқлаш зарурати туғилса, дарров кўринадиган мисолга мурожаат қиладилар. Р. Г. Натадзенинг тажрибасида кичик мактаб ёшидаги кит билан дельфинни фарқлаш имконияти йўқлиги маълум бўлган ва улар иккаловини ҳам баян қилиб атаганлар. Бу ҳол умумлаштириш кўзга ташланувчи ташқи белги ва аломатларга қараб амалга ошишини исботлайди.

Ўқувчилар учинчи синфга ўтганидан сўнг умумлаштиришда моддий дунёдаги воқеликнинг энг муҳим муносабат ва боғланишларини акс эттирувчи ички белгиларга таянадилар. Жумладан, сув, ҳаво, металл ва бошқа нарсаларнинг иссиқдан кенгайишини умумий муҳим аломатига асосланиб умумлаштира оладилар. Бундан ташқари, ўсимликлар дунёси, уларнинг ривожланиши, кўпайиши, чангланиши каби белгиларга таяниб «жонли табиат» иборасини айтадилар. Болаларнинг мулоҳазаларидан: «пахта далада ўсади, уни пахтакорлар етиштирадилар, заводда тозаланади, сўнг фабрикада тўқилади, кийим-кечак тайёрланади» (2-синф ўқувчиси). «Бодом дарахти иссиқ иқлимли ўлкаларда ўсади» (1-синф ўқувчиси), «Тулки — ёввойи йиртқич ҳайвон, у ўрмонда яшайди. Жониворларни тутиб еб тирикчилик қилади. Мўйнаси қимматбаҳо. Шунинг учун ов-

чилар уни овлайдилар. Унинг мўйнасидан пальто ёқалари, телпак, пўстин тикилади» (3-синф ўқувчиси).

Болаларнинг мулоҳазаларидан кўриниб турибдики, уларда муҳим белгилар миқдори етарли даражада эмас. Улар ўсимликларни таърифлаганларида фақат дарахтларнинг қайси турга мансублиги, қасрларда ўсиши, инсон ва ҳайвонлар учун қанчалик фойдалилигини таъкидлайдилар. Ҳайвонлар тўғрисида мулоҳаза юритганларида ҳам бирмунча камчиликларга йўл қўядилар. Масалан, бирламчи хусусиятлар ва хоссаларга эътибор бермайдилар.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар таълим жараёнида анчагина илмий тушунчаларни ўзлаштирсалар-да, олдинги дарсларда ўзлаштирилган турли аломатлар, белгилар, хусусиятларни қориштириб, чалкаштириб ҳам юборадилар. Чунки уларда тушунчалар таркибига кирадиган нарса ва ҳодисалар билан уларнинг белгилари ўртасида узвий боғланиш таркиб топмаган бўлади. Кўп тушунчаларни, чунончи, баланд-паст, узоқ-яқин, қам-кўп ва ҳоказоларни аввал воқеликдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги фазовий муносабатларни бевосита идрок қилиш асосида ўзлаштирадилар. Кейинроқ эса, умумлаштириш жараёни сон тушунчасида ифодаланган билимнинг миқдорий муносабатига асослана бошлади. Шу сабабдан уларга фазовий муносабатлар ҳақидаги тушунчаларни ўзлаштириш жуда қийиндир. Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари узунлик ўлчови бирликларини ўзлаштиришда ҳам қийналадилар, чунки улар узунлик ўлчовининг асосий белгиси — унинг узунлигини ажратишни билмайдилар. Кўп ҳолларда болалар «метр», «километр» тушунчаларини буюмнинг шакли билан тасаввур этишга ҳаракат қилдилар. Учинчи синфга ўтганларидан кейин мураккаб фазовий муносабатларни эгаллашга кучлари етади. Чунки таълим жараёнида уларнинг фазо тўғрисидаги тасаввурлари, тушунчалари кун сайини план, масштаб, ер шари ва қатор шартли белгилар ҳақидаги билимлар билан бойиб боради.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи «вақт» тушунчаси билан танишади, лекин у кундалик ҳаёт тажрибаси доирасидан чиқмайди. Учинчи синф ўқувчиларида — тарихий маълумотлар, хабарлар, ахборотларни ўқиш ва эшитиш туфайли «соат», «йил», «аср», «ўн минг йиллар бурун», «эраמידан олдинги учинчи аср», «ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши» каби тушунчалар шакллана бош-

лайди. Лекин уларда ҳам катта вақт ўлчови миқдорини кичик вақт миқдорига, ўтган замонни ҳозирги замонга алмаштириб юбориш ҳоллари тез-тез учраб туради. Шунинг учун икки хил тарихий воқеа тўғрисида фикр юритишда санадаги тафовутни «сал ундан кейин ёки сал илгарироқ» дея изоҳлайдилар, холос.

У ўқувчиларнинг билим доираси, кенгайгани сайин улар қатъий ҳукмлардан тахминий ҳукмларга кўча бошлайдилар, яъни нарса ва ҳодисаларнинг турли хусусиятларга эгаллигини, воқелик атиги бир ҳаракатдан, бир сабабдан эмас, балки кўп сабаблардан пайдо бўлишлигини англаш босқичига кўтариладилар. Тахминий ҳукмлар иккинчи синфдан бошлаб намоён бўлади. Ўқувчилар «Нега бугун фалончи дарса кўринмайди, балки касал бўлиб қолгандир, ухлаб қолгандир, дарс тайёрлай олмай, уялганидан келмагандир» деб гумонсираб, тахминий мулоҳазалар юрита бошлайдилар, натижада тахминий ҳукм чиқара бошлайдилар. Учинчи синфдан бошлаб турли вазиятларни, ҳолатларни аниқ далиллар билан исботлаб беришга ўтадилар. Бунинг сабаби болаларнинг билими кундан-кунга оша бориши, маълум тизим ҳосил қилишидир. Улар бу пайтда ўз ҳукмининг чин ёки чин эмаслигини англаб етадилар, бевосита муҳокама қилиш, дадил келтириш, исботлашнинг шартларига асосланиб фикр юритиш жараёнига ўта бошлайдилар. Болалар нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлашда муаммо, масала ва саволлар қўйишдан ташқари, уларни ҳал қилишга, ечишга ҳам одатланадилар. Бироқ уларнинг ҳукми моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг ички қонуниятларини, объектив боғланишлари ва муносабатларини тўлиқ ифода қила олмайди.

Учинчи синфдан бошлаб ўқувчиларда тушунча ва ҳукмлар ривожланиши билан бирга турли нарса ва ҳодисалар ҳақида юритилган муҳокамалар асосида хулоса чиқариш ҳам ўзгариб боради.

Бошлангич синф ўқувчиларида индуктив ва дедуктив хулоса чиқариш алоҳида аҳамият касб этади. Хулоса чиқариш аввал бевосита идрок қилинаётган нарсалар асосида вужудга келади. У бевосита кузатиш, идрок қилиш жараёнида нарса ва ҳодисаларнинг муносабатини, боғланишини акс эттирадиган хулоса чиқариш бўлиб, боланинг тафаккурида асосий ўрин эгаллайди. Чунки бунда яққол—образли тафаккурга таяниб хулоса чиқарилади. Кейинчалик мавҳум шарт-шароит-

лардан вужудга келадиган хулоса чиқариш тури пайдо бўлади ва у кўрсатмалилик, схемалар, чизмалар, таниш мисол ва масалалар, ҳодисаларга асосланишда курилади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун сабаб-натига муносабатларини ифодаловчи нарсалар ва ҳодисаларни таърифлаш жуда мураккабдир. М. Н. Шардаковнинг тажрибасида учинчи синф ўқувчилари жисмларнинг кенгайиши иситишга боғлиқлигини англаб етмаганлар ва барча жисмлар иссиқдан кенгайди, деб хулоса чиқара олмаганлар. Лекин алоҳида олинган жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ҳодисасини тушунтириб айтганлар, демек, жисмлардаги умумийликни, ўхшашлик белгиларини топа олмаганлар. Умумий хулосани эса экспериментатор ёрдамида чиқарганлар.

Таълим жараёнида тафаккурнинг аналитик-синтетик фаолияти муҳим роль ўйнайди. Ўқувчи таҳлил қилиш жараёнида яхлит муносабатни ёки нарсани бўлакларга ажратиб, уларнинг узвий боғланишини аниқлайди, синтезда эса бунинг аксини бажаради, яъни бўлакларнинг яхлит буюмга боғланишини аниқлайди.

Ўқувчилар таҳлил ва синтезни, таққослашни машқ қилиш орқали нарсалар ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини тасодифий белгиларидан ажратишни ўрганадилар ва шу тариқа ўзларининг мавҳумлаштириш фаолиятларини такомиллаштирадилар.

Болаларнинг билимлар тизимини ўзлаштиришда тушунчаларни, қонуниятларни номуҳим белгисига биноан ўрганишлари тез-тез учраб туради ва бу ҳол ўқув материалларини ўзлаштиришни қийинлаштиради. Шунинг учун ўқувчиларга тушунчани тўғри умумлаштириш усулларини ўргатиш лозим.

Бошланғич синф ўқувчиларининг умумлаштириш фаолиятини ривожлантириш мақсадида амалга оширилган тадқиқотлардан маълумки, йил охирига бериб, болаларнинг ўзлари мустақил равишда нарсаларни муҳим белгиларига асосан умумлаштириш имкониятига эга бўладилар. Уларда маҳаллий тушунчалар, атамалар, тушунчалар миқдори кескин камаяди.

Бошланғич синфлардаги таълим жараёнида баъзан ҳиссий-яққол ёки эмпирик умумлаштириш усули қўлланади ва бу иш албатта, топшириқнинг талабига биноан амалга оширилади. Нарса ва ҳодисаларни гуруҳларга ажратиш ва таснифлаш лозим бўлиб қолса,

кўпинча, шу усуллардан ҳам фойдаланиш тавсия қилинади.

Ваён этилганлардан бошланғич синф ўқувчилари таълим жараёнида турли умумлаштириш ва мавҳумлаштириш усулларидан фойдаланиши маълум бўлади. Уларнинг мавҳумлаштириш ва умумлаштириш фаоллиги тўртинчи синфгача аста-секин мураккаблашиб миқдори ва сифати жиҳатдан ўзгариб боради.

Шундай қилиб, махсус ташкил этилган мавҳумлаштириш ва умумлаштириш усулларини ўргатиш болалар тафаккурининг ривожланишини янги босқичга кўтарди. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг тафаккури мантиқий фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ҳукм ва хулоса чиқариш, таққослаш, таҳлил қилишнинг турли усулларини қўллашдек ўзига хос хусусиятлари билан мактабгача ёшдаги болалардан ва ўсмирлар тафаккурдан кескин фарқ қилади. Болалар тафаккурида яққол образларга суяниб мулоҳаза юритиш, яъни яққол тафаккур мавҳум тафаккурдан маълум даражада устун туради ва уларнинг тафаккури ёш хусусиятига мутлақо мослигини кўрсатади. Таълим жараёнида тафаккур операцияларини, мустақил фикрлашни ўргатиш кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни камол топтиришнинг гаровидир.

3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ахлоқий тушунчаларнинг шаклланиши

Ёш авлодни ҳар томонлама етук, ахлоқли, одобли кишилар сифатида камол топтириш муҳим вазифадир. Маълумки ўқувчилар шахсини шакллантириш ишларини намунали йўлга қўйиш учун аввало уларнинг характер хислатларини қанчалик таркиб топганлигини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир ўқувчи ахлоқий тушунчаларни қандай ўзлаштирганини аниқламай улар билан яккама-якка муносабатга киришиш мумкин эмас.

Бошланғич синф ўқувчилари ишонувчан, ташқи таъсиротларга берилувчан бўладилар. Буюк алломаларимиз таъкидлаганидек, кишининг феъл-атвори ҳаммадан кўра кўпроқ ҳаётининг дастлабки йилларида таркиб топади ва унда шу даврда пайдо бўлган сифатлар мусгаҳкам ўрнашиб кишининг иккинчи табиатига айланади. Инсоннинг иккинчи табиатида ижобий ҳиссиётлар, ам, фазилатларни таркиб топтириш, юксак ахлоқ пор-

маларини шакллантириш учун бутун масъулият бошлангич синф ўқитувчисининг зиммасига тушади. Боланинг мазкур ёш даврида ўқитувчининг ҳар бир гапи, ҳар бир хатти-ҳаракати, таъсир кўрсатиш услуби унинг учун ҳақиқат мезони вазифасини бажаради. Чунки ўқувчилар ўқитувчиларига қаттиқ иншондилар, унинг фикр-мулоҳазаларига қулоқ соладилар, педагогик назоратидан жиддий таъсирланадилар, талабларига ҳаммиша амал қиладилар, у берган топшириқларни босма-ми-қўет бажаришга интиладилар. Ана шу даврда ўқитувчи учун: а) ўқувчиларнинг маънавиятига таъсир кўрсатиш, ижобий ҳис-туйғуларни ва эзгу ниятларини қўллаб-қувватлаш; б) уларни атрофдаги қишларга ёрдам беришга ундаш, тўғри мулоҳаза юритишга ўргатиш, номаъқул қилиқлардан тийиш, табиат манзараларини кузатишга ва мусиқа тинглашга одатлантириш; в) уларга нималар билан шуғулланиш кераклигини, бурч ҳиссини тушунтириш; г) улар билан ўқилган китобларни, кўридан томошаларни муҳокама қилиш имконияти туғилади.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан мазмунли сўхбатлар ўтказиши, уларни ғаройиботлар оламига олиб кириши, фаоллик сари етаклаши алоҳида аҳамият касб этади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий сифатларини ривожлантиришда кўзланган мақсадга эришиш учун уларнинг ёши ва психологик хусусиятларини ҳисобга олпш шарт.

Маълумки, ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари ҳар хил бўлиб, бир ўқувчига муваффақият билан қўлланилган тарбиявий таъсир воситаси бошқа бирига қўлланилганда кутилган натижани бермаслиги мумкин. Тарбиявий тадбирлар ўқувчиларга яккама-якка ёндашиб амалга оширилса, яхшироқ самарага эришилиши, шубҳасиздир.

Мана шундай ёндашишда ўқувчи шахсининг хусусиятларига ва унинг муайян даврдаги психологик ҳолатига мос тарбиявий воситаларни танлаш ва янги воситаларни топишни талаб қилади. Бунда ўқитувчининг ўқувчиларга ғамхўрлиги, педагогик одоби, ўз хатти-ҳаракатининг натижасини олдиндан кўра олиши муҳим роль ўйнайди.

Мазкур вазифаларни амалга ошириш ўқитувчи ўқувчиларнинг хусусиятларини қанчалик ўрганганига боғлиқдир. Таълим жараёнида ҳар бир ўқувчининг

психик дунёсига оқилона йўл топа олиш муваффақиятларнинг гаровидир.

Ўқувчилардаги мужассамлашган ахлоқий тушунчалар савиясини аниқлаш мақсадида уларга сентябрь ойининг 3-ҳафтасида махсус алоҳида саволлар берилди. Тажриба учун 2 та: «яхши» ва «ёмон» ахлоқий тушунча танлаб олинди. Улар кундалик турмуш шароитида кенг қўлланадиган тушунчалар экани сабабли ўрганиш режалаштирилди. Ахлоқ худди шу сузлардан бошланади, чунки уларнинг замирида инсоннинг мураккаб ахлоқий қиёфаси, хислати, барқарормаслиги ётади.

Тажрибада ўқувчиларга берилган саволлар уларнинг ёш хусусиятлари, билими ва турмуш тажрибаларини ҳисобга олиб тузилди.

Биринчи синф ўқувчиларига қуйидаги саволлар берилди: 1. Нима яхши-ю, нима ёмон? 2. Ўздан катталарга савол берадиган, уларнинг айтганларини бажарадиган болалар қандай болалар? 3. «Хўп» деган яхшими ёки «Йўқ» деган яхшими?» ва ҳоказо.

Биринчи саволга кўпчилик ўқувчилар «Қуён яхши, бўри ёмон», «Эчки яхши, бўри ёмон» дея жавоб қайтардилар. Ю. М. нинг жавоби бошқалардан кескин фарқланди: у мантиқий изчиллик билан ўз фикрини билдирди: «Эчки яхши — у сўт беради. Тулки ёмон. У одамларни алдайди». Демак, у «яхши» тушунчаси учун муҳим белги сифатида инсонга фойда келтиришни танлаган бўлса, «ёмон» тушунчаси замирида эса «алдаш» аломати ётади. Алдаш салбий хислат эканлигини англаган, унинг ёмон иллатлигини пайқай олган ва ҳайвонларга (ҳатто, одамларга) зиён келтиришини асослаган. Ўқувчининг / мулоҳазасидан биринчи саволга жавоб беришнинг узидаёқ синалувчилар ўртасида фарқлар бўлганлигини кўриш мумкин.

Иккинчи саволга ўқувчилар «Яхши болалар», деб умумий жавоб қайтарганлар. Мазкур саволга деярли барча болалар жавоб берган бўлсалар-да, лекин мулоҳаза юритишда ўқувчиларнинг қамропи, жавобининг фактларга бойлиги бўйича уларнинг жавобларида тафовут кўзга ташланади. Учинчи саволга айрим ўқувчиларнинг: «Хўп дейиш — яхши, у ёрдамланади», «Хўп деган сўз яхши», «Йўқ деган — ёмон, у алдайди, топшириқни бажармайди», деб жавоб қайтарганлар.

Ўқувчиларнинг кўпчилиги мазкур саволлар бўйича мувозарада фаол қатнашдилар ва фикрларининг ра-

вонлиги, маълум даражада кенглиги билан бошқа тенгдошларидан ажралиб турдилар. Айниқса, Муҳайёнинг мулоҳазаси ҳар томонлама устунлигини кўрсатди. Аниқланишича, қизчанинг онавий муҳитида бунга зарур шарт-шароитлар яратилган.

Биринчи синфдаги тажрибаларда ўқувчилар билдирган фикрлар билан улар ўзлаштирган ахлоқий тушунчалар орасида айрим тафовутлар мавжудлиги кўрилди.

Иккинчи синф ўқувчиларидаги ахлоқий тушунчалар савиясини аниқлаш учун уларга қуйидаги саволлар берилди: «Нима яхши-ю, нима ёмон?», «Одобли бола деганда қандай болаларни тушунасан?», «Одоб ҳақида қандай шеърларни биласан?»

Биринчи саволга кўп ўқувчилар «Катталарга қулоқ солиш, онасига ёрдамлашиш, дарсни ўз вақтида тайёрлаш яхши. Ёлғон гапириш, катталарни алдаш, дарс тайёрламаслик ёмон», «Чумчуқларни отмайдиган, ёлғон гапирмайдиган, катталарни ҳурматлаш — яхши». «Дафтар ва китобларни йиртиш — ёмон» дея жавоб қайтарди. Жавоблар иккинчи синф ўқувчилари биринчи синф ўқувчиларига нисбатан мантиқли ва мазмунли фикрлаш, фикрларни баён қилиш бўйича устунлигини кўрсатади. Уларнинг жавобларида «яхши» тушунчасининг моҳиятини кенгроқ ёритилди: қулоқ солиш, ёрдамлашиш, дарс тайёрлаш, чумчуқларни отмаслик, ёлғон гапирмаслик яхшилиги айtilди. Болалар «Ёмон» тушунчасини қиёсий таърифлаганларида: ёлғон гапириш, алдаш, дарс тайёрламаслик, китобларни йиртиш ва ҳоказоларга эътибор бердилар. Улар ўз фикрларини билдиришда бир-бирларини такрорламадилар. Лекин тушунчаларни туғри англашларига қарамай, уларнинг моҳиятини очишда жавоблар муайян даражада фарқланди, аммо тажрибалар бир неча бор такрорлангач бу фарқ камайиши яққол кўринди.

Иккинчи саволга ўқувчи Умида: «Укасининг сочидан тортмайди. Тоза полиш ифлос қилмайди», — деб Муборак эса «Одобли бола кучага рухсатсиз чиқмайди, ўз вақтида чой ичади, уй ишларига қарашади, дарс тайёрлайди», — деб жавоб қайтардилар. Биринчи сингилувчининг жавобида чекланганлик борлигини курамит: «сочдан тортмайди ва полиш ифлос қилмайди». Келтирилган иккита намуна бир-бирдан маълум даражада фарқланиб, у одоб ҳақидаги шеърлар келтирилганда янада ортади.

Тажрйбада учинчи синф ўқувчиларига қуйидаги саволлар берилди: «Нима яхши-ю, нима ёмон?», «Энг гўзал нарса нима?», «Энг хунук нарса-чи?», «Одоб нима?».

Кўпчилик ўқувчилар биринчи саволга: «Одобли бола яхши, ёмон бола ёмон», «Одобли бола катталарга салом беради. Уларни ҳурмат қилади. Ёмон бола гап қайтаради. Кексалар ёмон болаларни ёқтирмайдилар». «Нон олиб келиш яхши. Айтганларнинг қилиш яхши. Пол артмаслик, уй супурмаслик — ёмон» каби жавобларни қайтардилар.

Мазкур ўқувчилар «яхши» ва «ёмон» тушунчаларини мураккаблашган шаклда қўллашга ҳаракат қилдилар ва одобли боланинг характер хислатини яна бойитдилар. Одобли бола салом беришини ва ҳурмат қилишини айтдилар. «Ёмон» тушунчасининг моҳиятини янада кенгайтириб: «у гап қайтаради, уни кексалар ёқтирмайди»,—дедилар. Умумий мулоҳазалардан ўқувчилар ўртасида маълум даражада тафовут бўлади, дея хулоса чиқариш мумкин.

Учинчи синф ўқувчиларининг айримларигина иккинчи ва учинчи саволларга жавоб бердилар: «Богда ҳар хил гулларнинг очилиши чиройли, гўзал. Шу гулларни сўрамасдан узиш, уларни синдириш хунук», «Мевали дарахтларнинг баҳорда гуллаши жуда чиройли, лекин уларни юлиш ва узиб ўйнаш хунук», «Тандирда ёпиқган иссиқ нонлар чиройли», «Шу нонларни синдириб ерга ташлаш хунук» ва ҳоказо.

Юқоридаги саволлар психологик асосга эга бўлиб, улар ўқувчиларнинг ахлоқий тушунчаларини аниқлашга қаратилгани сабабли атроф-муҳит, ижтимоий ҳаёт, шахслараро муносабат юзасидан ҳар томонлама билимни талаб қилар эди. Бунда «яхши» ва «ёмон» тушунчалари «гўзал» ва «хунук» сингарин ахлоқий тушунчалар билан уйғунлашиб кетган. Масалан, синалувчилар гулларнинг очилиши, дарахтларнинг гуллаши, иссиқ нонлар — чиройли; гулларни синдириш, узиб ташлаш, нонларни исроф қилиш — хунук, деган хулоса чиқардилар. Айтилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, синалувчилар тушунчаларнинг моҳиятини очишга ҳам ҳар хил ёндашадилар. Бизнингча, ўқувчилар мазкур тушунчалар юзасидан билдирган фикрлар маъмуторлигининг асосий сабаблари — ўқувчиларнинг табиатшунослик фанига қизиқиши, онгли ўқув мотиви, ахлоқий ишларининг фаоллигидир.

лувчанлик ўзгаради, натижада яққол ҳис-туйғулар тугила бошлайди. Қалқонсимон без фаолиятининг кучайиши қўзғалувчанлик, асабийлашиш ва толиқишни келтириб чиқаради. Бош мия қобиғида тормозланиш жараёнининг сусайиши шиддатли эмоцирнал кечинмаларни вужудга келтиради, хулқ-атворда парокандалик, ғайритабиийлик пайдо бўлади. Қалқонсимон без функциясининг ўзгариши ва модда алмашинувининг бузилиши сабабли ўсмирда семириш рўй беради.

Мазкур ёш даврида жинсий безлар фаолияти кучаяди. Балоғатга етишнинг бирламчи ва иккиламчи аломатлари уса бошлайди: ўғил болаларда овоз ўзгаради, йўғонлашади, мўйлов ва соқол пайдо бўлади, қизларда эса кўкрак безлари ривожланади ва ҳоказолар. Натижада бошқа жинсга қизиқиш ортади, орзу, хоҳиш, нозик туйғу, соғинч, нэтироб каби кечинмалар пайдо бўлади.

Ўсмирлар жинсий етилиш сирларининг 17 фоизини ота-онадан, 9 фоизини ўқитувчилардан, 4 фоизини мактаб врачидан ва қолган яширин жиҳатлари, ҳолатлари тўғрисидаги маълумотларни кўча-кўйдан, ўртоқлари ва дугоналаридан эшитиб билиб оладилар. Кўтилмаган ҳолатлар ва маълумотлар, уларнинг хатти-ҳаракатини чигаллаштиради, яккалик оламга берилиш бошланади, феъл-атворда айрим иллатлар пайдо бўлади. Гоҳо ўсмирлар орасида ахлоқан тубанлашув ҳоллари рўй бериши мумкин. Уларни бундай қилиқлардан, нопок гуруҳ ва тўдалардан халос этиш мақсадга мувофиқдир.

Ижтимоий ҳаётда ярамас одатларни келтириб чиқарувчи анчагина манбалар бор: биринчидан, кино заллари ва телевидениеда ўсмирларга тўғри келмайдиган фильмларга рухсат қилиниши; иккинчидан, жамоат жойларида ва кўча-кўйда катталарининг ножоиз қилиқлар кўрсатишлари; учинчидан, таълимда биологик ўсиш тўғрисида етарли билимлар берилмаслиги, тўртинчидан, врачларнинг бу соҳада кенг кўламда иш олиб бормаслиги; бешинчидан, ота-оналарда физиологик ва психологик билимлар етишмаслиги; олтинчидан, ўсмир болалар ва қизларга мулжалланган материалларнинг камлиги ва ҳоказолар.

3. Акселерация-назариялари

Ўсмирлик инсон шахсининг камол топишида алоҳида ўрин эгаллайди. У инсон камолотининг муҳим босқичи ҳисобланади. Ўсмирлик даврида ғоят катта аҳамиятга эга бўлган психологик ўзгаришлар рўй беради, боланинг муайян ижтимоий турмуш шароитида кейинги камол топиши учун зарур таълим-тарбия таъсирида барқарор, мустаҳкам из қолдирувчи ижобий хислатлар намоён бўлади. Тадрижий равишда изчил вужудга келаётган психик ўзгаришлар, шаклланаётган фазилатлар ва шахсининг ўсиши, аввало, мазкур ёшдаги ўғил-қизлар фаолиятларининг (етақчи ва ёрдамчи фаолият турлари: ўқиш, меҳнат ва ўйин кабилар назарда тутилади) хусусиятига бевосита боғлиқдир. Ўсмирнинг бошқа ёш даврларидан фарқланадиган ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар ҳис-туйғу ва иродавий сифатларда ўз ифодасини топади. Ўсмир кичик мактаб ёшидаги ўқувчидан фарқли равишда ҳаётни илк бор шахс сифатида фаол илмий билишда иштирок эта бошлайди, биринчи галда фақат нарса ва ҳодисаларнинг айрим аломатларини эмас, балки уларнинг умумий ва объектив қонуниятларини англаб етиш, тушуниш имкониятига эга бўлиб боради.

✓ Шахсининг ҳар томонлама, уйғун ривожланишига меҳнат фаолияти салмоқли таъсир кўрсатади. Ўсмирларнинг синф ва мактаб ер участкасидаги меҳнат фаолияти ўз моҳияти билан зарур ахборот ва маълумотлар бериб, мураккаблашиб, уларнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшиб, меҳнат самарасидан, маҳсулидан лаззатланиш ҳис-туйғуларини шакллантира бошлайди.

✓ Ўсмирлик даврида ҳам ўйин фаолияти маълум вақтгача шахсининг камолотида ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Жамоа бўлиб амалга ошириладиган ўйинлар ва уларнинг кенг қўламда ўтказилиши ўтиш даврида вужудга келадиган қийинчиликларни енгиллаштиришга хизмат қилади. Ўйин фаолияти ўсмирда юксак ахлоқий ҳис-туйғуларни вужудга келтиради, матонатлилиқ, жасурлик каби фазилатлар шаклланиши учун қулай шароит яратади. Мазкур фаолият ўсмирнинг ақлий жиҳатдан ўсишига, фикр юритишига, ўз ҳис-туйғусини бошқаришига, jisмоний камол топишига туртки вази-фасини ўтади. Ўйиннинг ҳар хили билан машғул бўлиш ўсмирин фаҳмлашга, ёслаб қолишга, бирор ишни амалга оширишдан олдин уни режалаштиришга ва

диққатни бир нечта объектга тақсимлашга одатлантиради. Тийраклик, тезкорлик, фаросатлилиқ каби муҳим хусусиятлар, ҳислатлар ҳам ўзини ва спорт машғулотида таркиб топади.

Усмир камолотга эришган сайин унинг психик дунёсида янги фазилатлар ва сифатлар пайдо бўла бошлайди, психикасида кескин қайта қуриш содир бўлади. Ўзгаришлар унинг олдига янги талаблар қўяди, бу эса ўз навбатида кўпроқ ҳуқуқ ва эриқ берилишини, энг аввало мустақил қарорга келиш ва ўз ҳуқ-атворини мақбул деб ҳисоблаб амалга оширишни тақозо қилади. Психик такомиллашиш, камолотга интилиш, нисбий барқарорлик усмирлик даврининг энг муҳим хусусиятлари ҳисобланади.

Ҳозиргача балоғатга эришиш ва жинсий етилишнинг жадаллашиши тўғрисида бир бутун илмий назария мавжуд эмас. Шунинг учун ўсишдаги жадаллашув, яъни акселерация бўйича ҳам муайян назария яратилмаган. Ана шу боисдан ҳар хил илмий асосдаги, бири-биридан фарқли эътирозли қатор назариялар пайдо бўлган. Қуйида акселерация муаммосига онд қарашлар билан танишиб чиқамиз.

Гелиоген назарияси. Ушбу назария 1936 йилда чет эл олимлари томонидан яратилган бўлиб, унинг асосий моҳияти акселерация ҳодисаси қуёш нурунинг бевосита таъсири билан вужудга келади, деган ғоядан иборатдир. Бу ғоя тарафдорларининг фикрича, болалар кўп вақт офтобда бўлиши натижасида уларнинг ўсишида тезлашиш, яъни акселерация рўй беради, чунки қуёш нури организмни зарур элементлар, моддалар, озиқалар билан татминлайди. Аммо ҳозирги даврда акселерация ҳодисаси жанубий (қуёш нурлари сероб) мамлакатларда ҳам, шимолий жўғрофий кенгликка жойлашган мамлакатларда ҳам бир текис рўй бермоқда. Иккинчи томондан, шаҳар муҳитидаги қизлар ва ўғил болалар қишлоқ болаларига қараганда тезроқ вояга етиши курилмоқда, ваҳоланки, қишлоқ одамлари қуёш нурида кўпроқ тобланадилар. Демак, ҳозирги даврда гелиоген назарияси зиддиятларга сабаб бўлмоқда. Умуман офтобда тобланишнинг акселерация жараёнининг муҳим жиҳатларидан бири дейиш нотўғридир.

Гетерозия назарияси. Ун тўққизинчи аср охири йигирманчи аср бошларидан буён ижтимоий ҳаётда турмушда кескин ўзгаришлар содир бўлгани инеонлар ўртасидаги

ижтимоӣ, диний, миллий, ирқий тафовутларнинг камайишига олиб келди. Турли миллат вакилларининг аралаш никоҳга кира бошлагани бунга ёрқин мисолдир. Диний эътиқодлар, ирқий фарқлар, этник ва миллий хусусиятлар характер, анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, расм-русум ва ҳоказолар аралаш никоҳга ҳеч қандай тўсиқ бўла олмади. Ҳаёт тарзи ҳар хил мамлакатларнинг халқларига хос хусусиятлар ҳам аралаш никоҳни тўхтата олмади. Аралаш никоҳга кириш тобора кенгаймоқда. Мазкур назарияга мувофиқ психик дунёдаги қайта қуришлар наслий белгилар кескин ўзгаришига сабаб бўлди, натижада фарзандларининг ўсишида кучайиш, жадаллашиш, акселерация ҳодисаси вужудга келди. Бироқ мазкур муаммони илмий жиҳатдан атрофлича асослаб бериш учун юқорида таъкидланган омиллар етарли эмас. Шунга қарамай, гетерозия назарияси биологик ўсишда жадаллашиш жараёнини вужудга келтиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Урбанизация назарияси. Жамият ривожланишида шаҳарларнинг роли ортиши бу назарияга асос қилиб олинган. Ун туққизинчи асрнинг ўрталаридан бошлаб, қишлоқ аҳолисининг шаҳарга кўчиши (воқелик тариқасида) авж олди, яъни аҳоли орасида миграция ёки урбанизация ҳодисаси юзага келди. Шаҳарнинг турмуш тарзи, ўзига хос хусусиятлари, ахборот тармоқларининг кенглиги, маданият даражаси, фан-техника, транспорт, маънавий хизмат каби омиллар болаларнинг ақлий, ахлоқий, жинсий жиҳатдан эртароқ вояга етиши учун зарур шарт-шароитлар яратди. Қишлоқ аҳолиси билан шаҳар халқининг яшаш муҳити ва турмуш шароитининг яқинлашиши акселерация жараёнига ижобий таъсир этди, лекин бу омилнинг ўзи акселерациянинг сабаби бўла олмади.

Нутритив назария. Бу ғоянинг туб моҳияти шуки, ўсишдаги жадаллашиш (акселерация) одамларнинг овқатланиши яхшиланиши, истеъмол қилинаётган озуқаларда дармондорилар миқдорининг кўпайиши сабабли вужудга келади. Ушбу ғоя намояндаларининг фикрича, В-6, В-12 дармондорилари ва фолиев кислотасини одамлар кўпроқ истеъмол қилиши мазкур ҳолат намоен бўлишининг асосий омили эмиш. Табиийки, инсон ўсишининг жадаллашувида дармондорилар маълум даражада ижобий таъсир этиши мумкин, лекин мазкур омилларнинг ўзи акселерация учун муҳим ва ягона не-

✓ Усмирлар фикр юритиш фаолиятининг хусусиятларидан бири — яққол-образли, кўрсатмали тафаккур таркибининг муҳим роль ўйнашидир. Уларда мавҳум тафаккур ўсиши билан яққол-образли тафаккурнинг таркибий қисми мутлақо йўқолиб кетмайди, балки сақланиб қолади ва ривожланади ҳамда тафаккурнинг умумий структурасида муҳим роль ўйнайди.

Усмирнинг энг муҳим хусусиятларидан яна бири мустақил фикрлаш, ақлнинг танқидийлиги тез ривожланишидир. Бу эса кичик мактаб ёшидаги ўқувчидан фарқли ўлароқ, ўсмирнинг ақлий фаолиятида янги давр бошланганини билдиради. ✓

Мактаб таълимининг бевосита таъсири билан ўсмирда ўзини англаш жараёни ривожлана бошлайди. У ўзининг фикрига, мустақил қарашига, бирор масала юзасидан ўз мулоҳазасига эга бўлиши учун ҳаракат қилади. Шунинг учун ўқитувчи ёки ота-онанинг айтганларига, китоб ва дарсликларга танқидий нуқтаи назардан қарайди. Кўпинча ўқитувчининг мулоҳазасидан, дарсликдан хато ва камчиликларни топишга интилиб, ўз гапида туриб, айрим фикрларга қатъий эътироз билдиришга, тортишишга ва баҳслашишга мойил бўлади.

Ақлнинг танқидийлиги айрим ҳолларда ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида «англашилмовчилик гови»ни вужудга келтиради. Ақлнинг «танқидийлиги» ўсмирнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, у ўзгалар фикрини турли баҳоналар, сабаблар билан йўққа чиқаришга қаратилган бўлади.

Тафаккурнинг мустақиллиги инсон учун жуда катта аҳамиятга эга. Ўқитувчи дарс жараёнида ва дарсдан ташқари вақтларда, ҳар қандай оғир шарт-шароитларда ҳам турли усуллар билан бу хислатни қўллаб-қувватлаши, унинг ривожланиши учун имконият яратиши керак. Шуни ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, дастлабки даврда ўсмирнинг нуқтаи назарини, мулоҳазаларидаги хатоларини, муваффақиятсизликларини ёмонлаш, уни изза қилиш, иззат-нафсига тегиш, масҳаралаш мутлақо мумкин эмас. Акс ҳолда ўсмир ақлнинг ажойиб сифати барбод бўлади ва унинг ўзи жамият ҳамда табиат қонунларига, ҳолатларига бефарқ қарайдиган шахсга айланиб қолади.

Ўқитувчи ўқувчининг ақл-заковатини тўғри ривожлантириш учун ҳар бир имкониятни тула ишга солиши: 1) ўсмирларга тўғри таърифлашни, таҳлил қи-

лишни, таққослашни, материалларни мавҳумлаштириш ва умумлаштиришни ўргатиши; 2) уларга ўз фикрини тўғри, равон ва аниқ ифодалаш йўлини тушунтириб бериши лозим. Мустақил равишда ҳукм ва хулоса чиқариш, мулоҳаза юритиш каби ақлнинг турли шаклларида фойдаланиш ўсмирларда ақлий фаолият кўникма ва малакаларини ўстиради, натижада жадал ривожланиш палласи амалга ошади.

Юқоридаги вазифаларни бажариш учун аввало ўсмирлар олдига турли объектларни мустақил ҳолда таққослаш, улардаги ўхшаш ва тафовутли жиҳатларни топишни юклаш керак. Бунинг учун уларнинг диққатини қуйидаги саволларга жавоб беришга қаратиш мақсадга мувофиқдир: «Бу ҳолатда қандай умумийлик мавжуд?», «Ушбу нарсалар қайси белги ва жиҳатлари билан бир-биридан фарқланади?» «Мазкур нарсалар ва ҳодисалар ўртасида қандай ўхшашлик белгиси бор?» ва ҳоказолар.

Ботаника дарсларида ўқувчиларга мох (йўсин) билан сув ўтини, замбуруғнинг пояси билан илдизини таққослашни тавсия этиб, поянинг илдиздан, споранинг уруғдан шимаси билан фарқланишини аниқлашни топшириш фойдалидир.

Ўсмир ақл-заковатини камол топтириш учун уларга доимо мантиқий тафаккур усулларини ўргатиб бориш зарур. Бунда мантиқий хатоларни тузатиб боришни асло ёддан чиқармаслик керак. Ўсмирда тўғри мантиқий фикрлашни ривожлантиришда она тили ва адабиёт ўқитувчисининг роли жуда муҳимдир. У ҳамма вақт ўқувчиларга тўғри жумла тузишни, равон мулоҳаза юритишни, фикрлашни, ёзишни ўргатиб боради.

6. Тарбияси қийин ўсмирлар

Ўқитувчилар жамоаси ҳар қанча уринишидан қатъи назар, таълим жараёнида тарбиясп қийин ўсмирлар ҳам учраб туради. Ҳозирги даврда бундай ўқувчилар билан яккама-якка ишлаш усули яратилган, феъл-атвордаги нуқсонларнинг хатти-ҳаракати носоғломлигининг олдини олиш ва тузатиш йўллари илмий асосда ишлаб чиқилган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, тарбияси қийин, инжиқ, хулқи салбий болаларнинг келиб чиқишининг ижтимоий сабабларидан ташқари, педагогик ва психологик сабаблари ҳам мавжуд. Ўқувчи-

ларда ноҳуя хатти-ҳаракатлар пайдо бўлишининг сабаблари ва турткилари ҳар хилдир. Қонунни бузиши ёки қондага хилоф иш қилиши даражасига қараб тарбияси қийин ўсмирлар жинсий қонунбузар ва оддий қондабузар (тартиббузар) гуруҳларга ажратилади.

Шахснинг биологик ўсишидаги нуқсонлар, сезги органларининг камчиликлари, ўқишга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темпераментдаги қусурлар тарбияси қийинларни келтириб чиқаради. Шахснинг психик ўсишидаги камчиликлар, чунончи, ақлидрокнинг заиф ривожлангани, ироданинг бўшлиғи, ҳиссиётнинг кучсизлиғи, зарур эҳтиёж ва қизиқишларнинг мавжуд эмаслиғи, ўсмирнинг интилиши билан мавжуд имконияти ўртасидаги номутаносиблик ва ҳоқазолар хатти-ҳаракатни издан чиқаради. Шахснинг фазилатлари таркиб топишидаги нуқсонлар: ахлоқий ҳисларнинг етишмаслиғи, ўқитувчи, синф жамоаси, оила аъзолари билан потўғри мулоқот, ишەқмаслик, бўш вақтни тўғри тақсимламаслик ва бошқалар ҳам салбий қилиқларни вужудга келтиради. Шахснинг билим, ўқув фаолиятидаги камчиликлари: ақлий фаолият усулларидан кенг фойдаланиш билмаслик, энг муҳим билим, кўникма ва малакаларни эгаллашдаги узилишлар; мактаб фаолиятидаги: ўқитишдаги нуқсонлар, тарбиявий чора ва тадбирлардаги хатолар ҳам шулар жумласига киради. Мактабдан ташқари муҳитнинг таъсиридаги нуқсонлар, чунончи, оилада педагогик-психологик билимларнинг етишмаслиғи, оилавий низолар, ажралиш, ота-онанинг ичкиликка ва шаҳвоний ҳаётга берилиши, балоғатга етмаган тенгқурларнинг таъсири, маданий-маърифий ишлаб чиқариш жамоалари ҳамда жамоатчилик қуршовидаги камчиликлар ҳам тарбияси қийин ўсмирлар кўпайишига сабаб бўлади.

Тарбияси қийинларни ўрганишда кинолавҳалар, юридик варақа, ишонтириш, рағбатлантириш, буйсундириш, қўрқитиш, «сунъий қийин ҳолатни яратиш» сингари усуллардан фойдаланилади. Шулардан айримларининг моҳиятига қисқача тўхталамиз.

Одатда новелла, воқеий ҳикоя, саргузашт, очерк каби адабий асарлардан фойдаланиш ўсмирлар хатти-ҳаракатининг сабабларини ўрганишда яхши самара беради. Ўқитувчи, синф раҳбари ёки ички ишлар ходимлари томонидан тарбияси қийин ўсмирларга те-

гишли асардан парча ўқиб берилади, сўнг уларда қандай қўзғалиш ёки таъсирланиш пайдо бўлаётганлиги кузатилади. Тажриба қондасига биноан, ўқилган парчада ўсмирларнинг саргузашти, ажойибот ва гаройиботлар ўз аксини топиши шарт.

Агар усул ўзининг ижобий натижасини кўрсата олмаса, бошқа воситаларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Навбатдаги босқичда улардан ўқилган асар персонажи ёки бош қаҳрамонининг ўрнида бўлганида қандай иш тутиши сўралади. Шу йўл билан ҳар бир ўсмирни қандай ҳодисалар қизиқтириши ва унда қандай салбий хатти-ҳаракат ёки иллат мавжудлиги аниқланади. Ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқотда ҳар бир ўсмирдан асарнинг бош образи ёки персонажига муносабатини сўраши лозим. Чунки шахсий мулоҳазалар замиёнда ўсмирнинг руҳий дунёсидаги турли кечинмалар акс этади. Шу тўғрисида уларнинг ноҳуя хатти-ҳаракатлари нималар билан боғлиқ эканлиги ўқитувчига аён бўлади.

Тажриба ўтказишда матнни ўқилаётганда психологик паузага, равон оҳангга, ўқиш суръати ва ритмига алоҳида эътибор бериш лозим. Ана шу қондаларга риоя қилинсагина матннинг таъсири ортади, ўсмирдаги муайян кечинмаларнинг ташқи ифодаси тез кўринади. Ўсмирлар хусусиятига мос матиларни танлаш, уларнинг ҳажмига ва мазмунига эътибор бериш алоҳида аҳамият касб этади. Танланган матнлар тарбияси қийин ўсмирларнинг ўзига хос ва ёш хусусиятларига, ички имкониятларига мутлақо мос бўлиши шарт.

Қонунбузарликнинг сабабини аниқлаш усуллари-дан яна бири — сюжетли фотосуратлар ёки расмлар билан тажриба ўтказишдир. Бунинг маъноси ва мақсади ўсмирларнинг салбий хатти-ҳаракатларини келтириб чиқарадиган қандай мотивлар мавжудлигини, шунингдек, улар қайси таъсирларга осонроқ берилишини аниқлашдир.

Тарбияси қийин ўсмирлардаги хусусиятларни ўрганишининг яна бир йўли алоҳида-алоҳида суҳбат ўтказиш орқали уларнинг руҳий кечинмалари билан танишишдир. Суҳбат кезида яхши ва ёмон хулқ-атвор, хатти-ҳаракатлар юзасидан кенг маълумотлар тўпланади. Мазкур жараёнда амалга оширилаётган ҳар қил хатти-ҳаракатларни баҳолаш, уларни шарҳлаб бериш лозим. Хатти-ҳаракатни баҳолашда ўсмирга қўйил-

ган айб ётан олинади ёки мутлақо у инкор этилади. Бироқ ўтказилган суҳбатлар ўсмирнинг психик дунёсига шундай нозик таъсир қилиши керакки, натижада унда виждон азоби, ўнғайсизлик туйғуси вужудга келсин. Ўсмир шахсиятига тегадиган муомала қилиш маъ этилади. Ҳамма вақт суҳбат давомида илиқ психологик иқлим, дўстона муносабат, қулай микромуҳит бўлмоғи шарт. Фақат шундагина мавжуд имкониятлардан упумли ва самарали фойдаланиш мумкин. Ўсмирлар билан суҳбат орқали уларнинг келажак режалари, орзу-умидлари, интилишлари, жисмоний ва ақлий меҳнатга яроқлиги аниқланади.

Ўсмирларнинг типологик хусусиятларига биноан бир нечта шартли гуруҳга ажратиш мумкин.

Тарбияси қийин ўсмирларнинг биринчи гуруҳи орсизлар ёки субутсизлар дейилади. Улар ўз хатоларини биллиб туриб қонун ва қоидаларни бузадилар, номаъқул ишларни қиладилар. Кўпинча улар ўзларининг гуноҳкор эканликларини тан олмайдилар, мактабдаги айрим камчиликларни танқид қиладилар. Лекин ютуқларни эътироф қилишни хоҳламайдилар. Шахсий фикрларини бошқа кишиларга маъқуллашни ва ўз талабларини ўзгалар сўзсиз бажаришини жуда ёқтирадилар. Бундай болалар бетга чопар, ўжар табиатли, раҳм-шафқатсиз, «зўравон» бўладилар. Мустақил фикрга эга бўлмаган тенгдошларини ўз атрофларига тўплайдилар ва биргаликда тартиб бузишга ундайдилар.

Иккинчи гуруҳга мансуб тарбияси қийин ўсмирлар яхши ва ёмонни тушунадилар, бироқ мустақил эътиқодга, барқарор юксак ҳис-туйғуга эга эмасликлари сабабли «орқа қаноат»да туриб қондани бузадилар. Уларнинг хатти-ҳаракатлари тасодифий воқеликка, таъсир кучига ва вазият хусусиятига боғлиқдир. Улар ташвиқотга тез берилдилар, барча нарсаларга ишонадилар, қайси йўлга кириб қолганликларини англаб етадилар, бироқ «компания» фикрига қарши боришга ботина олмай кўнгилсиз ишларга қўл урадилар. Кўпинча тартиббузарлар қилмишларига тавба қилиб, синф жамоаси аъзоларини ишонтирадилар, лекин маълум фурсат ўтгандан сўнг берган ваъдаларини бутунлай унутадилар.

Учинчи гуруҳга мансуб тарбияси қийин ўсмирлар шахсиятпарастлик туйғули қонунбузарлик, тартиб-

бузарлик йулига кириб қоладилар. Улар шахсий та-
лаблари ва эҳтиёжларини қондириш учун ҳар қандай
ножўя хатти-ҳаракатдан қайтмайдилар, ҳамиша одам-
ларга яхшилик қилишни орзулайдилар, бироқ ўзлари-
нинг шахсий манфаатларини ижтимоий манфаатдан
юқори қўядилар. Ўзларининг хоҳишларини тақиқлан-
ган усуллар билан амалга оширадилар, сунг қилмиш-
ларига афсус-надомат чекадилар, руҳан эзиладилар.
Лекин мазкур кечинмаларни тез унутадилар, уларнинг
шахсий эҳтиёжлари ҳар қандай юксак ҳислардан,
хоҳишлардан устун туради. Ахлоққа хилоф хатти-
ҳаракатлар ачиниш ҳисси тарзида намоён бўлади,
холос.

Инжиқ табиатли ўсмирлар тўртинчи гуруҳга ман-
суб бўлиб, улар синф жамоасида ўз ўринларини топа
олмаганидан қайгурадилар. Бундай ўқувчилар гина-
хон, аразчи бўладилар, шунинг учун синф жамоасида
камситилаётгандек кечинмалар билан яшайдилар.
Бундай ҳолатнинг вужудга келишига асосий сабаб
шахсий имкониятлардан кўра интилиш, майл ва обрў
кетидан қувишининг устунлигидир. Улар жамоа аъзо-
ларининг ҳурматига сазовор бўлишни хоҳлайдилар.
Кўпинча тундлик билан иш тутадилар, бирор нарсага
хайрихоҳликлари яққол кўзга ташланмайди. Тушқун-
лик кайфияти, умидсизлик, ўз имконияти, ақлий қув-
ватига ишончсизлик уларга хос хусусиятлардир. Улар
қонун ва қоидаларни бузишга астойдил ҳаракат қил-
масалар-да, таълим ва тарбия жараёнида қийинчилик
туғдирадилар.

Тарбияси қийин ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларини
ижобий йўналишга буриб юбориш учун уларда масъу-
лият, ғурур, жавобгарлик, ишонч каби юксак ҳислар-
ни таркиб топтириш лозим. Бунинг учун уларга ёши,
кучи, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олиб, топ-
шириқлар бериш айти муддаодир, Уларга кичик жа-
моани, спорт секциясини, тирик бурчакни бошқариш
вазифасини ишониб топшириш натижасида салбий
февл-атворларини камайтириш мумкин. Уларни ўзлари
қизиққан тўғарақларга жалб қилиш орқали ўқишга
салбий муносабатларни аста-секин йўқотиб борилади.

Тарбияси қийин ўсмир ўқувчиларни қайта тарбия-
лаш учун қуйидагиларга эътибор бериш керак.

Тарбияси қийин ўсмирларни келтириб чиқарувчи
сабаблар мажмуаси.

I. Шахснинг биологик нуқсонлари:

- а) сезги органларининг камчиликлари;
- б) ўқишга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темперамент хусусиятларининг мавжудлиги;
- в) психопатологик ожизликлар.

II. Шахснинг психик камолотидаги камчиликлар:

- а) ақлнинг буш усганлиги;
- б) ироданинг заифлиги;
- в) шахсда ҳиссиётнинг кам ривожлангани;
- г) зарур эҳтиёж ва билишга қизиқишлар мавжуд эмаслиги;
- д) ўсмирдаги интилиш билан имкониятларнинг помутаносиблиги.

III. Шахснинг тарбиясидаги нуқсонлар:

- а) ахлоқий хислатларида учрайдиган камчиликлар;
- б) ўсмирнинг ўқитувчи, синф жамоаси ва оила аъзолари билан мулоқотидаги заифликлар;
- в) меҳнат тарбиясидаги нуқсонлар;
- г) буш вақтни тақсимлашдаги хатолар.

IV. Шахснинг билим олиш фаолиятидаги камчиликлари:

- а) билимлар, махсус кўникмалар ва малакаларни эгаллашдаги узилишлар;
- б) таълим жараёнида ақлий меҳнат усуллари ва операцияларининг етишмаслиги.

V. Мактаб таълими ва тарбиясидаги камчиликлар:

- а) таълим жараёнида билимлар ва хатти-ҳаракатларни адолатсиз баҳолаш, дарслик ва ўқув қўлланмаларига нисбатан англашилмовчиликлар, синфда қолдириш ва ҳоказолар;
- б) мактаб тарбиявий ишларидаги камчиликлар (ўқитувчининг ўсмирга хайрихоҳ эмаслиги, ўқувчининг яққаланиши, ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасидаги нуқсонлар, педагогик қаровсизлик, ўз ўрнини топа олмаслик ва бошқалар).

VI. Мактабдан ташқари муҳитдаги нуқсонлар:

- а) онлада педагогик ва психологик билимларнинг етишмаслиги;
- б) онланинг бузилиши ва онлавий пизолар;
- в) ота-она ёки оила аъзоларининг шахвоний ҳаёт-а ичкиликка берилиши;

г) оила аъзолари ўртасида судланган одамнинг учраши;

д) тенгқурларининг салбий ишларга (ҳақорат қилишга, ичишга, чекишга, қўли эгриликка) ўргатиши ва ҳоказо;

е) маданий-маърифий, ишлаб чиқариш ва жамоатчиликнинг камчиликлари.

ОЛТИНЧИ БОБ

ИЛҚ УСПИРИНЛИК ЕШИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Илк ўспиринлик ёши даврига 15-18 ёшлардаги (IX—XI синф ўқувчилари) кирадилар. Бу даврда ўқувчи жисмонан бақувват, ўқишни тугатгач, мустақил меҳнат қила оладиган, олий мактабда ўзини синаб кўрадиган имкониятга эга бўлади, маънавий жиҳатдан етуқликка эришади. Успирин 16 ёшида мамлакат фуқароси ва 18 ёшида эса сайлаш ҳамда сайланиш ҳуқуқига эга бўлади. Буларнинг барчаси ўспиринга фуқаро сифатида ижтимоий жиҳатдан вояга етиши, ҳаётда ўз ўрнини топиши, ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши ва етук шахс сифатида маънавий ўсиши учун жаминки шарт-шароитларни яратади.

Илк ўспириннинг шахси ижтимоий ҳаётда, мактаб жамоасида, тенгқурлари билан муносабатларда эгаллаган муглақо янгича мавқеи таъсирида, ўқиш ва турмуш шароитидаги ўзгаришлар таъсирида таркиб топа бошлайди.

Мазкур даврнинг яна бир хусусияти — меҳнат билан таълим фаоллигининг бир хил аҳамият касб этишидан иборатдир. Мавжуд шарт-шароитлар таъсири остида ўспириннинг ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ўсишида ўзига хос ўзгаришлар, янги ҳислат ва фазилатлар намоён бўлади. Юқори синф ўқувчилари ижтимоий ҳаётдаги долзарб вазифаларни ҳал қилишда фаол иштирок эта бошлайдилар. Ижтимоий ҳаётда фаол қатнашиш, таълим характерининг ўзгариши йигит ва қизларда илмий дунёқараш, барқарор эътиқоднинг шаклланишига, юксак инсоний ҳис-туйғунинг вужудга келишига, билимни ўзлаштиришга ижодий ёндашиш кучайишига олиб келади.

Ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиш касб-ҳунар эгаллаш, ихтисосликни танлаш, истиқбол режасини

тузиш, келажакка жиддий муносабатда бўлишни келтириб чиқаради. Бироқ бу давр куч-ғайрат, шижоат, қаҳрамонлик кўрсатишга уришиш, жамоат, жамият ва табнат ҳодисаларига романтик муносабатда бўлиш билан бошқа ёш даврларидан кескин фарқланади.

Айниқса, турмуш ва ўқиш фаолиятларининг янги шарт-шароитлари синф жамоасидаги ўзгача вазият, ўспиринларнинг мактабда эгаллаган юқори мавқеи, жамоатчилик ишларида тажриба орттиришлари улар олдида юксак талаб ҳамда масъулиятли вазифалар қўяди. Бу даврда юқори синф ўқувчилари мактаб муҳитида ташкилотчилик, раҳбарлик, тарбиячилик, ташкилотчилик вазифаларини ўтай бошлайдилар.

Илк ўспириннинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи куч жамоат ташкилотлари, мактаб жамоаси, таълим жараёни қўядиган талабалар даражасининг ошиши билан у эришган психик камолот ўртасидаги зиддиятдан иборатдир. Турли қарама-қаршиликлар, зиддиятлар ўспириннинг ахлоқий, ақлий, нафосат жиҳатдан тез ўсиши орқали бартараф қилинади.

1. Илк ўспиринлик ёшида шахснинг камол топиши

Илк ўспиринлик ёшидаги ўзгаришлар мактаб, оила, шахслараро муносабатлардаги мавқеи янада мустаҳкамлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Лекин етакчи оила юқори синф ўқувчиси фаолиятининг хусусияти, моҳияти ва мазмунидаги туб бурилишдир.

Ўспиринларда аввало ўзини англашдаги силжиш яққол кўзга ташланади. Бу ҳол шунчаки ўзини билдирмайди, балки ўз шахсиятининг маънавий-психологик фазилатларини, фаол ижтимоий турмуш тарзининг мақсад ва вазифаларини англашни, оқилона баҳолашни ақс эттиради. Ўспиринда ўзининг руҳий дунёсини, шахсий фазилатларини, ақл-заковатини, қобилияти ҳамда имкониятини аниқлашга интилиш кучаяди. Ўз хулқ-атворини жиловлаш, ҳис-туйғулари ҳамда ички кечинмаларини тушуниш иштиёқи вужудга кела бошлайди.

Ўспириндаги ўзини англаш турмуш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тақозоси билан намоён бўлади. Мактабдаги одатланилмаган вазиятнинг шахслараро муносабат ва мулоқот кўламининг кенгайиши ўзининг ақлий, ахлоқий, продавий ҳис-туйғуларининг хусусиятларини оқилона баҳолаш, қўйилаётган талабларга жа-

воб тариқасида ёндашиш ўзини англашни жадаллаштиради.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўзини англашга алоқадор хусусиятлари мавжуд. Улар аввал, ўзларининг кучли ва заиф жиҳатларини, ютуқ ва камчиликларини, муносиб ва номуносиб қилиқларини аниқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар. Агар ўсмирда атрофдаги кишиларнинг оқилона баҳолашлари орқали аниқ баҳолаш юзага келса, ўспиринда бу ҳолат бошқачароқ тарзда кечади, унда ўз шахсий фазилатини, хулқ-атворини, ақлий ва жисмоний меҳнат фаолиятини таҳлил қилиш, қиёсий баҳолаш майли кучаяди. Ўспирин ўсмирга қараганда ўз маънавияти ва руҳиятининг хусусиятларини тулароқ тасаввур эта олса ҳам, уларни оқилона баҳолашда камчиликларга йўл қўяди. Натижада у ўз хусусиятларига ортиқча баҳо бериб, манманлик, такаббурлик, кибрланиш иллатига дучор бўлади, синф ва педагоглар жамоаларининг аъзоларига ғайритабиий муносабатда бўла бошлайди. Шунингдек айрим ўспиринлар ўз хатти-ҳаракатлари, ақлий имкониятлари ва қизиқишларига паст баҳо берадилар ва ўзларини камтарона тутишга интиладилар.

Юқори синф ўқувчиларининг ўсмирлик ёши давридаги боладан бошқача яна бир хусусияти — мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон ҳисси, ўз қадр-қимматини эъозлаш, сезиш ва фаҳмлашга мойилликдир. Масалан, ўспирин йигит ва қиз сезгирлик деганда нозик, нафис ҳолатларнинг фарқига бориш, заруратни тез англаш, холисона ёрдам уюштиришишни, шахснинг нафсониятига тегмасдан амалга оширишни тушунади. Ўспирин ўзининг эзгу ниятини баҳолашга жамоада ўз ўрнини белгилаш нуқтаи назардан ёндашади, чунончи «Ўзим танлаган мутахассисликка яроқлиманми?» «Жонажон республикамга, ота-онамга муносиб фарзанд бўла оламанми?» «Жамиятнинг тараққиётига ўз улушимни қўша оламанми?» деган саволларга жавоб қидиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўқувчида ўзининг фазилати тўғрисида яққол тасаввур ҳосил қилиш учун ўқитувчи унга жуда усталлик, билимдонлик, зийраклик билан ёрдам бериши лозим. У ўзининг дустона, идиқ муносабати билан синф жамоаси аъзолари эътиборида ишонч, обрў қозониши учун ҳар бир мулоҳазасида педагогик-психологик назокатга риоя қил-

са, йигит ва қизларда ҳам ўз кучига, имкониятига, қобилиятига, фаҳм-фаросатига ишонч ҳиссини пайдо қилади. Уларда устозга чуқур ҳурмат, миннатдорчилик туйғулари уйғонади. ✓

Успирин ўқувчида ўзини англаш негизида ўзини ўзи тарбиялаш йстаги туғилади ва бу ишнинг вадиталарини топиш, уларни кундалик турмушга татбиқ қилиш эҳтиёжи вужудга келади. Лекин ўзларининг ўзини ўзи тарбиялаши психологиясидаги мавжуд нуқсонларга барҳам бериш, ижобий хислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмай, уларни катталарга хос кўп қиррали умумлашган идеалга мос равишда таркиб топтиришига йўналтирилган бўлади.

↳ Успиринлик даврида ўқувчилар ўзларида энг қимматли фазилатларни, ўқув ва малакаларни онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам таркиб топтиришга эҳтиёж сезадилар. Маълумки, юқори синф ўқувчилари маънавий-психологик қиёфага эга бўлиш учун оқилона ўлчам, мезон, вазифаларини бажарувчи баркамол, мукамал тимсол, намуна, юксак орзу тасвирини қидирадилар. > *тоғчи*

Успиринларда идеаллар бир неча кўринишда номён бўлиши ва акс этиши мумкин. Масалан, улар таниқли кишиларнинг қиёфалари, бадий асар қаҳрамонлари тимсолида ўзларида юксак фазилатларни (сифатларни) гавдалантиришни орзу қиладилар. Бироқ йигитлар билан қизлар ўртасида идеал образини танлашда катта фарқ бўлади. Масалан, қизлар кўпинча меҳнаткаш аёлнинг, жозибали, назокатли, иболи, иффатли жамоат арбобининг, бадий асар қаҳрамонининг хусусиятлари мужассамланган қиёфаларни идеал даражасига кўтарадилар. Аммо айрим ўқувчилар тарихий шахсларнинг масалан, бақувват йўлтўсар, оқ офицер, қув жосус ва бошқаларнинг салбий сифатларига тақлид қилишга ҳам мойил бўладилар.

Успирин ўқувчиларнинг ўзини ўзи тарбиялаши мактабдаги жамоатчилик ташкилотларининг, педагоглар жамоасининг тарбиявий таъсири донрасида амалга ошиши шарт. Зероки, ўзини ўзи такомиллаштириш жамоада муносиб ўрин эгаллаш, ижтимоий бурчни англаш ва фойдали меҳнатга қизиқишга хизмат қилиши керак.

Кузатишлар ва ҳаёт тажрибаларининг кўрсатишича, баъзи ҳолларда ўспиринлар ўзларини қўрқмас, жа-

сур қилиб кўрсатишга, ноўрин хатти-ҳаракатларга мойил бўладилар, қалтис йўллар билан ўз иродаларини тарбиялашга интиладилар, гоҳо ҳаётларини хавф сстида қолдиришгача бориб етадилар. Шунинг учун уларга сунъий усуллар ва воситалар ёрдамида қийинчиликларни бартараф қилиш мумкин эмаслигини тушунтириш керак. Шунингдек, уларни оқилона, мақсадга мувофиқ самарали усуллардан фойдаланиш йўллари билан таништириш, ҳақиқий чиниқши малакалари билан қуроллантириш яхши натижа беради.

Юқори синф ўқувчилари маънавий хислатларга, ахлоқ нормаларининг моҳиятига жиддий муносабатда бўладилар. Улар ахлоқий туркумлар, бирликларнинг мазмунини чуқур англай бошлайдилар, ҳар қайси ахлоқий тушунчанинг нозиклиги ва кўп маънолигини билишга ҳаракат қиладилар. Масалан, бурч, виждон, ғурур, қадр-қиммат, фахрланиш, масъулият, ор-номус каби тушунчаларни чуқур таҳлил қила оладилар. Лекин уларнинг ҳаммаларини бу ахлоқий тушунчаларни яхши англайдилар, деб бўлмайди. Шунга кўра тўғри ахлоқий қарашлар, тасаввурлар таркиб топиши учун адолатли турмуш тарзининг ўзи етарли, дейиш мумкин эмас. Ва педагог хотиржамликка йўл қўймаслиги, соғлом муҳит яратиш, барқарор шахсни таркиб топтириш учун доимо изланиш зарур. Шунингдек, мактабда, билим юртида тарбия ишлари изчил олиб борилмаса, йигит ва қизларда чинакам, барқарор эътиқодлар шаклланимайди. Успиринларда ахлоқий тушунчаларни оқилона шакллантириш - лозим, уларга пожўя хулқ-атвор, чет эл фильмларининг мазмуни маънавийга ва руҳиятга салбий таъсир этишини тушунтириш зарур. Ижтимоий ҳаётда учрайдиган ярамас юриш-туришларга, иллатларга зарба бериш, уларнинг таъсиридан йигит ва қизларни асраш педагоглар жамоасининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Успиринларда балоғатга етиш туйғуси такомиллашиб бориб, ўзининг ўрнини белгилаш ва маънавий дунёсини ифодалаш туйғусига айланади. Бу ҳол унинг ўзини алоҳида шахс эканлигини, ўзига хос хислатини тан олинishiга интилишида акс этади. Бунга эса моддаларга майл қўйиш, мураккаб тасвирий санъатга мусиқага, касб-ҳунарга, табиатга қизиқишини намойиш қилиш яққол далилдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, успирин қиз

кўргазма ва концерт залларига, кино, театр, радио ва телестудияга саёҳатлар уюштириш мақсадга мувофиқдир.

Юқори синф ўқувчиларининг ўқув машғулоти ўз хусусияти ва мазмуни билан бошқа ёш давридаги ўқувчиларининг таълим жараёнидан тубдан фарқ қилади. Ўқув режаси ва дастурининг мураккаблашуви, янги фанлар ва факультатив курсларнинг киритилиши ўзлаштиришни назарий тафаккур ёрдамида амалга оширишни тақозо этади. Ана шу сабабли уларнинг ўқишга муносабати ҳам ўзгаради, уларда фанларга турлича муносабатлар шакллана бошлайди.

Успирин ўқувчиларининг фанларга муносабатлари асосан ҳар қайси фанининг нисон дунёқарашидаги ролига билиш фаолиятидаги ва ижтимоий аҳамиятига амалий хусусиятига ўзлаштириш имкониятига ва уни ўқитиш методикасига боғлиқ бўлади.

Катта мактаб ёшида билишга қизиқиш амалий хусусият касб эта бошлайди. Масалан, бу қизиқиш ижтимоий-сиёсий масалаларга, техникага, табиатга, осмон жисмларига, жамиятшуносликка, ҳуқуқий муаммоларга, спорт ва ҳоказоларга йўналган бўлади. Юқори синф ўқувчиларининг тўғарақларда фаол қатнашгани қобилият ва ақлий имкониятларига қараб амалга ошади.

Успиринларда сезгирлик, кузатувчанлик, такомиллашиб боради, мантикий хотира, эслаб қолишнинг йўл ва воситалари эса таълим жараёнида статик роль ўйнай бошлайди. Успиринлар топшириқларни бажаришда, уларнинг маъноси ҳамда моҳиятини тўла англаб иш тутадилар, эслаб қолиш, эсда қолиш, эсга тушириш жараёнларнинг самарали усулларидан унумли фойдаланадилар. Бу жараёнлар муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи диққатнинг сифати ва миқдори ўзгаради. Диққатни кучириш ва тақсимлаш сезиларли ривожланади, бошқаларнинг нуқтаи назарига эътибор бериш, уларнинг нутқини тинглаш, ёзиб олиш, мулоҳаза юритиш маҳорати ошади ва ақлий қобилият такомиллашади.

Успиринларнинг тафаккури тобора фаол, мустақил ва ижодий хусусиятларга эга бўлиб боради. Лекин уларнинг фикр юритишида бирмунча объектив ва субъектив камчиликлар учрайди.

2. Илк ўспиринлар ақл-идрокининг хусусиятлари

Ўспирин барча фаолият босқичида мустақил фикр юрита олмаслиги унинг психикасидаги жиддий камчиликдир. Ўспиринларга адабий қаҳрамон қиёфасини ифодалаш, асар моҳияти, мазмуни ва ғояси юзасидан мустақил ҳолда ҳукм ва хулоса чиқариш топширилганда улар, биринчидан, асарни ўқишган, бироқ ҳеч қандай хулоса чиқаришмаган, иккинчидан, мавзуга ижодий ёндашмасдан ўқитувчининг ҳар бир сўзини эсда сақлаб қолиб, ҳеч ўзгаришсиз қайтадан айтиб беришга ҳаракат қилишган, учинчидан, ўзлари мактабдан ва синфдан ташқари фаолиятларида эшитганлари, ўқиганлари билан ўқитувчининг ахбороти, маълумоти хабарни умумлаштириб жавоб беришган, тўртинчидан, ўз фикрларини баён этишга қийналганларида асардан кўчирмалар келтиришган.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларда назарий тафаккурни шакллантиришда тўғарак ва факультатив машғулотлар муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, ўспирин ўқувчининг мустақил фикрлашини ривожлантиришда, ўқитувчилар, синф раҳбарларининг сиймолари муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчилар ўспиринларда ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларнинг объективлиги, ҳаққонийлиги, тўғрилигига ишонч ҳосил қилишлари, улардан қаноатлантиришлари ва уларни исботлашга ўргатиб боришлари зарур. Иккинчидан, фан ўқитувчилари уларни нарса ва ҳодисалар тўғрисида оригинал фикр юритишга йўллашлари керак. Учунчидан, ўқувчиларнинг машғулотларда қўлланавериш, маънавий эскирган бир қолипдаги сўзлардан, иборалардан фойдаланишларига йўл қўймасликлари керак. Тўртинчидан, фан ўқитувчилари ўспирин йигит ва қизларга билимларини амалиётга татбиқ қилишни ўргатишлари шарт, бунинг учун уларда амалий малакаларни шакллантиришга ҳаракат қилишлари лозим.

Тафаккур бошқа психик жараёнлардан ажралган ҳолда ривожланиши мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун тафаккур ривожланиши билан бирга ўқувчининг нутқ фаолияти ҳам ўсади. Бу эса ўқувчида ўз фикрнинг тўғри, аниқ ифодалаш малакасини таркиб топтиради, нутқининг тузилишини такомиллаштиради ва луғат бойлигини янада оштиради.

Ўспирин адабий асарларни ўқиш ва тушуниш орқали

мустақил фикрлашга, мулоҳаза юритиш ва мунозарага ўргана боради. Унда аста-секин табиат ва жамият ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қараши шаклланади. Маълумки шахсининг апа шу фазилатлари ўсмир фикрлаши, мустақил ўйлаши, тўғри ҳукм ва хулоса чиқариши, қатъий қарорга келишининг натижасидир. ✓

Йигит ва қизларнинг адабий асарни баҳолаши, у ҳақда шахсий фикрларини билдириши, муаммоли томонлари юзасидан баҳслашуви ва ҳоказоларда инсоний хислатларнинг муайян даражада иштирок этиши ақл танқидийлигининг айнан ўзгинасидир. Турмушда учрайдиган ноўрин танқидийлик эса ўспириннинг бадий диди ва ҳаётий тажрибаси заифлигидир. Ҳукуматчиликнинг айни шу пайтдаги асосий вазифаси — ўқувчилар тафаккурдаги танқидийликни ҳаққонийлик даражасига кўтаришдан, уларга воқеликка одилона, оқилона танқидий нуқтаи назардан қарашни ўргатишдан иборатдир.

Қатта мактаб ёшидаги ўқувчи ақлининг танқидийлигида оғмачиликка мойиллик кучли бўлади. Оғмачиликнинг энг асосий сабабларидан бири — воқеликнинг моҳиятини илмий жиҳатдан тўғри тушунмасликдир. Шуниингдек, ўспириннинг «ўз позицияси»да бўш келмаслиги, нарса ва ҳодисаларнинг асл моҳиятини англаб туриб, жўрттага «ўжарлик» қилиши ҳам ана шу оғмачиликнинг бир кўринишидир.

Уларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрлар, мулоҳазалар, илмий дунёқараш таркиб топганидан кейингина тафаккурнинг танқидийлик хусусияти ривожлана бошлайди. Ақлнинг ёки тафаккурнинг танқидийлигини тарбиялашда ўқитувчи ўқувчининг ўзига хос типологик хусусиятига, ақлий камолот даражасига, билимлари савиясига, мулоҳаза донрасининг кенглигига, нутқ қобилиятига, шахсий нуқтаи назарига, ўқишга нисбатан муносабатига, қизқишининг хусусият ва даражасига, ақлий фаолият операцияларини қанчалик билишига, мавжуд ўқиш кўникмаси ва малакаларига алоҳида эътибор бериши лозим.

Ақл танқидийлигининг ривожланиши юқори синф ўқувчиларини моддий дунёни, атроф муҳитни ўрганишга, ўқув материалларини пухта ўзлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, фаолликка даъват этади ва бундан ташқари, воқеликни исботлаш ва

асослаш кўникмалари таркиб топишига имкон яратади. Урганилаётган ҳодиса тўғрисида ҳукм ва хулоса чиқариш тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилиятини ривожлантиради.

Успирин тафаккурининг сифатини унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги ташкил қилади. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, Успирин онгида теварак-атрофдаги воқелик бўйича мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушунчалар қанчалик жой олганлиги назарда тутилади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда, моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунилари, хоссалари, сифатлари, ўзаро боғланиши ва муносабатлари Успириннинг фикрлашида тўлиқ акс этиши тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги эса ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги билан боғлиқ бўлади. Юқори синф ўқувчиси нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим аломат ва хусусиятларини мужассамлантирса, ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ҳақидаги мулоҳазаларини билдира олса, буни кенг тафаккур дейилади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, Успирин ташаббускорлик билан ўз олдига янги вазифалар қўя билиши ва уларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз оқилона усуллар билан бажара олиши тушунилади. Ақлнинг ташаббускорлиги деганда, Успириннинг ўз олдига янги гоя, муаммо ва вазифалар қўйишини, уларни амалга оширишида самарадор воситаларни ҳам ўзи топишга интилишини англаймиз. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни бажаришда янги усулларни тез излаб топиш ва қўллай олишда, эскирган воситалардан қутулишда намоён бўлади. Агар ўқувчи муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли янги фикрларни айтган бўлса, назарий ва амалий вазифаларни ҳал қилишда ёрдам берса, буни самарадор тафаккур дейилади. Тафаккурнинг тезлиги саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Успирин тафаккурининг тезлиги қатор омилларга: биринчидан, фикрлаш учун зарур материалнинг хотирада мустаҳкам сақланганлигига, уни тез ёдга тушира олишга, муваққат боғланишнинг тезлигига, турли ҳис-туйғуларнинг мавжудлигига, ўқувчининг диққати ва қизиқишига; иккинчидан, Успириннинг билим савиясига, қобилиятига, эгаллаган кўникма ва малакаларга боғлиқдир.

Успирин қобилияти, лаёқати ва истеъдоди таълим

Ўқувчилар мактабда фанларнинг асосларидан билим оладилар, ҳар қайси ўспирин физика ёки математика билан танишадилар. Бироқ уларнинг ҳаммаси келажакда физик ёки математик касбнинг эгаллашни хоҳлайвермайди. Мактабда ер курраси ўрганилади, барча планеталарнинг хусусияти билан танишилади, узоқ қитъалар дунё халқлари тарихи ва санъати бўйича билимлар берилади. Аммо барча ўқувчилар сайёҳ бўлишни истамайди. Фан асослари ўқувчиларга кенг кўламда маълумот ва ахборотлар беришга мослаштирилган бўлиб, ўспиринлар олинган билимларнинг келажак, шахсий турмуш, билимдон шахс бўлиш учун амалий аҳамиятини англаб олиши керак.

Катта ёшдаги мактаб ўқувчиларида бирор ўқув фанига иштиёқ патижасида уларда ҳар хил касбларга қизиқиш вужудга келади. Танланган касбни ўзлаштириш билан боғлиқ фанга қизиқиш ҳам орттиради. Натижада тўғарак, машғулотларига ва факультатив курсларга кўчиш имконияти вужудга келади. Бундай имкониятдан ўнумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Юқори синф ўқувчиларини қизиқишлари, майллари, интилишлари, қобилиятлари, истеъдоллари асосида танлаган касбларига тўғри йўналтириш ўспиринлар учун катта ҳаётий масаладир. Касб танлаш жараёнида ўспиринларга ўқитувчилар, ота-оналар, жамоатчилик ўз касбининг усталари, мураббийлар алоҳида эътибор беришлари керак. Кўп ҳолларда ўспиринлар катталарнинг маслаҳат ва тавсияларини ҳисобга олган ҳолда қатъий бир қарорга келишлари мумкин, чунки улар ўз хоҳишларини ҳар томонлама асослаб бера оладилар.

В. А. Крүтецкийнинг маълумотларига қараганда, педагогика институти талабаларининг ярми ўқитувчилик касбни ёқтириб ўқишга кирган. Уларнинг қолган қисми эса институтга тасодифан кириб қолган. Бироқ бу олий ўқув юртига ўз хоҳиши билан кирган талабалар орасида ҳам ҳар хил мулоҳазалар мавжуд. Педагог касбни ёқтириб ўқишга кирган талабаларнинг чорак қисми фақат олган билимларини бошқаларга ўргатиш мақсадини билдирган бўлсалар, яна шунча ўспиринлар институтда ўқитиладиган бирор фанни севганлари учун ўқишга киришни айтган. Талабаларнинг бешдан бир қисми ўқитишни чин кўнгилдан яхши кўргани учун ўқитувчилик касбни танлаган.

Ўрта мактабни битиргунича ҳамма ўқувчилар касбни қатъий танлайди, дейиш мумкин эмас. Уларнинг аксарияти ўзи келажакда ким бўлишини тасаввур ҳам қила олмайди ва келажак режасини ҳам тузмайди. Илк ўспиринларнинг кўпчилиги ўрта мактабни тугатгандан сўнг, олий ўқув юртида ҳам ўқиш тўғрисида гапирадилар, бу ҳақда орзу қиладилар. Лекин унга кира олмаган, яъни ўзининг асосий мақсадига эриша олмаган ёшлар тушкунликка тушадилар. Бутун орзумидларим барбод бўлди, деб ўйлайдилар, баъзилари келгуси йилда ўқишга киришга умид боғлайдилар. Касб-ҳунарга ҳар хил муносабатлар ҳосил бўлишининг асосий сабаби мактабда ўқиш даврида касб танлаш бўйича турли хил ниятлар пайдо бўлишидир.

В. А. Крутецкий ўспиринларда учрайдиган мотивлардан қуйидагиларни алоҳида ифодалайди: а) бирор ўқув фанига қизиқиш; б) ватанга фойда келтириш истаги (ўзига хос психологик хусусият ва қобилиятни ҳисобга олмаган ҳолда); шахсий қобилиятини рўккач қилиш; г) оқилнинг анъаналарга риоя этиш (порислик); д) дўстлари ва ўртоқларига эргашиш; е) иш жойи ёки ўқув юртининг уйига яқинлиги; ё) моддий таъминланиш; ж) ўқув юрти кўринишининг чиройлилиги ёки унга жойлашиш осонлиги.

Шунингдек, бошқа турдаги мотивлар, масалан, шахснинг бирор касбга, фанга мойиллиги, мақсади, унга интилиши, касб тўғрисидаги маълумоти, ўзининг сиҳат-саломатлиги, асаб системасининг ва температурининг хусусияти ва ҳоказолар ҳам бўлиши мумкин.

Ўспиринларда касблар ҳақида яққол тасаввур бўлмаслиги сабабли, улар кўпроқ хатога йўл қўйдилар. Танланган ёки танланиши зарур бўлган касб қандай шахсий фазилатларни талаб қилишини тушуниб етмайдилар. Ўз қобилиятларини оқилона баҳолай олмасликлари туфайли у ёки бу касбни эгаллаш учун қанчалик тез ва аниқ ҳаракат қила олишларини, бу ишга мослаша олишлари мумкинлигини билмайдилар. Бироқ ҳозир мазкур кўнгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш ва бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун қуйидаги педагогик-психологик омилларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир: 1) касбларни ўрганиш усулларини ишлаб чиқиш, уларни таснифлаш ва лўнда қилиб ифодалаш; 2) ўқитувчининг касблар бў-

Никоҳга тайёргарликнинг муҳим жиҳатларидан бири куёв-қайлиқнинг ўзаро қайнота, қайнона, қариндош-уруғлар, хонадоннинг яқин кишилари олдидаги бурчларини англаб олишдир. Мустаҳкам ва барқарор оила қуришнинг асосий шартларидан бири — келиннинг бошқа шароитга қуникиши, бегона турмуш тарзига мослашувидир. Унинг синалмаган оилага, ундаги иқтисодий-молиявий тартибга, нотаниш қадриятларга, анъаналарга, маросимлар, расм-русмларга ўрганиши ҳам осон эмас. Буларнинг ҳаммаси ёш келиннинг жисмоний, ахлоқий, маънавий ва руҳий жиҳатдан тайёргарлигини талаб қилади.

Ўқитувчилар юқори синф ўқувчиларининг ота-оналари билан олиб бориладиган ишларда асосий эътиборни болалар руҳий дунёсининг мураккаб томонларини ёритишга қаратишлари керак. Уларда танқид ва ўзини ўзи танқид, ўзини тута билиш, ўз хатти-ҳаракатини назорат қилиш ва тўғри баҳолаш, ўзини идора қилиш каби хусусиятларни ривожлантириш зарур.

Тарбиянинг муҳим қуроли нутқ ҳисобланади. Шунинг учун ота-она ўз нутқида ёқимсиз ибораларни ишлатмаслиги, мантиқсиз, ёқимсиз оҳанг билан болаларни ранжитмаслиги, уларда ишонч ҳиссини вужудга келтирмайдиган, носамимий фикрларни айтишдан сақланишлари керак. Ҳаётда мулойимликка, ширинсуханликка, самимийликка, соф виждонли бўлишга нима етсин! Мазах қилиш, баъзан ноўрин ҳазиллашиш орқали ҳам фарзандларнинг мурғак қалбини чуқртириш мумкин.

ЕТТИНЧИ БОБ

УСПИРИНЛИК ДАВРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги энг долзарб муаммолардан бири олий ўқув юртларидаги таълим-тарбия ишлари самарадорлигини кескин оширишдан иборатдир. Чунки республикамизнинг ривожини, раънақини ва истиқболини кўпроқ олий мактаб тайёрлаётган мутахассисларнинг маҳоратига боғлиқдир. Шунинг учун ўқитишнинг янги илғор, фаол усулларини қўллаш, оқилона воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Олий ўқув юртларидаги таълим-тарбия жараёнида

рини самарали амалга ошириш учун талабалар билан ўқитувчилар ўртасида узлуксиз таъсир ўтказиш ҳукм сурши лозим.

✓ Уқитувчи билан талабанинг ҳамкорликдаги фаолияти негизда ўқув-тарбия ишларини тўғри йўлга қўйиш муаммоси ётади. Бу муаммо олий мактаб психологиясида жуда кам тадқиқ қилингани сабабли худди ана шу муаммо юзасидан кенгроқ мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир.

1. Талабаларнинг психологик хусусиятлари

Тадқиқотларда талабалар деганда моддий ва маънавий ишлаб чиқаришда ижтимоий ҳаётга ва мутахассисликка оид ролларни муайян қоида ва махсус дастур асосида бажаришга тайёрланаётган ижтимоий гуруҳ тушунилади.

Олий ўқув юртидаги таълимнинг ўзига хос хусусиятлари талабаларнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билар (улар хоҳ расмий, хоҳ норасмий бўлишидан қатъи назар) мулоқотга киришиш учун муҳим имконият яратади. Талабалик даврининг асосий хусусиятларидан бири ижтимоий етукликнинг жадал суръат билан рўёбга чиқишидир. Маълумки, ижтимоий етуклик (камолот) шахсдан зарур ақлий қобилиятни ҳамда ижтимоий турмушда бажариладиган турли ролларни эгаллашга (онла қуришга), фарзандларни тарбиялашга, фойдали меҳнатда қатнашишга (масъул вазифада ишлашга) тайёрланишни талаб қилади. Мазкур жараённинг бош мезонлари ва кўрсаткичлари ўрта маълумотлилик, жамоатчилик топшириғи, меҳнатда фаоллик кўрсатиш, қонунлар олдида жавобгарлик, мутахассис бўлиш имконияти, унга интилиш туйғуси, иродавий зўр бериш, ёш оталик ва оналик бурчи, жамоат арбоби вазифасини ўташ, ижтимоий гуруҳга раҳбарлик қилиш, спорт билан шуғулланиш, бўш вақтни ташкил эта олиш, тўғарақда қатнашиш ва ҳоказолардан иборатдир.

Талабалик даври ўспиринликнинг иккинчи босқичидан иборат бўлиб, 17—22 (25) ёшни ўз ичига олади ва ўзининг қатор бетакрор хусусиятлари ва қарама-қаршиликлари билан характерланади. Шу боисдан ўспиринлик даври шахснинг ижтимоий ҳамда касбий мавқеини англашидан бошланади. Мазкур паллада ўспирин ўзига хос руҳий инқироз ёки тангликни бошидан кечиради, жумладан, катталарнинг ҳар хил кў-

ринишдаги (унга ёқиш ёки ёқмаслигидан қатъи назар) ролларини тез суръатлар билан бажариб кўришга интилади, турмуш тарзининг янги жиҳатларига кўника бошлайди. Катта одамларнинг турмуш тарзига ўтиш жараёни шахснинг камол топиш хусусиятларига боғлиқ ички қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради.

Педагогик психология фанидан маълумки, ўрта мактаб ўқувчиларни ҳар (биологик, физиологик, педагогик, психологик) жиҳатдан олий мактаб таълимига тайёрлайди ва уларда умумлаштириш, мавҳумлаштириш, системалаштириш каби қобилниятларда кўринадиган фазилатлар намоён бўлади. Шу билан бирга ўспиринда ақлий, ахлоқий, эстетик ва ғоявий-сиёсий жиҳатдан муайян даражада ўсиш рўй беради. Шунга қарамай, улар олдида олий ўқув юртида мутахассисликни эгаллашга боғлиқ янги вазифалар пайдо бўлади. Ҳозирги фан-техниканинг ривожини бир томондан ахборотларни, маълумотларни кўпайтирса, иккинчи томондан талабаларда мутахассисликка оид билимларга барқарор қизиқишнинг йўқолишига олиб келади, чунки қатъийлик, ижодий изланиш, иродавий зўр бериш ўрнини лоқайдлик, фаоллиятсизлик эгаллайди. Бошқача айтганда, улар «тайёр ахборотларнинг қули» га айланадилар. Чунки компьютер, дисплей, ЭҲМ, калькуляторлар инсон ақлий меҳнатини енгиллаштиради, уларни ақлий зўр беришдан халос қилади. Ана шулар сабабли олий ўқув юрти таълими олдидаги муҳим вазифа талабаларга дастурдаги билимлар мажмуасини беришдир.

Талабаларга мустақил билим олиш, ўз фаоллиятини ўзи ташкил қилиш, ўзини ўзи бошқариш, янги ғояларни ишлаб чиқиш ва вазифаларни ўргатишдир. Бу вазифаларни амалга оширишнинг асосий омили — монологик маърузадан диалогик (талаба ва ўқитувчининг мулоқотига асосланган) лекцияга ўтишдир.

Психологлардан Б. Г. Ананьев, Н. В. Кузьмина, Н. Ф. Тализина, В. Я. Ляудис, И. С. Кон, В. Т. Лисовский, А. А. Бодалев, А. В. Петровский, М. Г. Давлетшин, И. И. Ильясов, А. В. Дмитриева, З. Ф. Есарева, А. А. Вербицкий, В. А. Токарева, Э. Ф. Ғознев ва бошқаларнинг тадқиқотларига кўра, олий ўқув юртларида таълим олиш талабалар учун жуда оғир кечади, чунки бу даврда шахснинг мураккаб фазилатлари, хислатлари, сифатлари такомиллашиш босқичида бўлади. Мазкур

ёш давридаги ижтимоий-психологик ўсишнинг хусусиятларидан бири ўқиш фаолиятининг онгли мотивлари кучайишидир. Талабаларда ахлоқий жараёнларнинг ўсиши сует амалга ошса-да, лекин хулқнинг энг муҳим сифатлари — мустақиллик, ташаббускорлик, топқирлик, фаросатлилиқ ва ҳоказолар такомиллашиб боради. Шунингдек, уларда ижтимоий ҳолатларга, воқеликка, ахлоқий қоидаларга қизиқиш, уларни англашга интилиш тобора кучаяди.

Психологларимизнинг тадқиқотлари шахс ҳаёт тажрибасини эгаллашида унда ўзлигини англаш вужудга келишини, жумладан, шахсий ҳаётининг мазмунини англаши; аниқ турмуш режаларини тузиши, келажак ҳаёт йўлини белгилаши ва ҳоказолар амалга ошишини кўрсатади. Талаба аста-секин микрогуруҳнинг нотаниш шароитларига кўникиб боради, ўзининг ҳақ-ҳуқуқлари ва мажбуриятларини била бошлайди, шахслараро муносабатнинг янгича кўринишини ўрнатади, турмушдаги ижтимоий ролларни амалда шахсан синаб кўришга интилади. Улардаги романтик ҳис-туйғулар воқеликка муайян ёндашишга бирмунча халақит беради. Чунки улар турмушдаги ютуқлар ва муваффақиятсизликнинг ижтимоий-психологик илдизлари нимадан иборат эканлиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлмайдилар.

Ёш физиологияси ва психологияси фанларида тўп-ланган материаллар таҳлилидан кўринадики, талаба 17—19 ёшда ҳам ўз хулқи ва билиш фаолиятини онгли бошқариш имкониятига эга бўлмайди/ ва шунга кўра хулқ мотивларининг асосланмагани, узоқни кўролмаслик, эҳтиётсизлик каби ҳолатлар рўй беради. В. Т. Листовскийнинг фикрича, 19—20 ёшларда айрим салбий хатти-ҳаракатлар кўзга ташланади. Мазкур ёшда хоҳиш ва интилишнинг ривожланиши ирода ва характердан анча илгарилаб кетади. Бунда одамнинг ҳаётий тажрибаси алоҳида роль ўйнайди, чунки талаба шу тажриба етишмаслиги натижасида назария билан амаллиқни, фантазия билан реаллиқни, романтика билан экзотикани, ҳақиқат билан иллюзияни, орзу билан хоҳишни, оптимизм билан қатъийлиқни аралаштириб юборади.

Талабалиқ йилларида ёшларнинг ҳаёти ва фаолиятида ўзини ўзи камолотга етказиш жараёни муҳим роль ўйнайди, лекин ўзини бошқаришнинг таркибий қисмлари (ўзини-ўзи таҳлил қилиш, назорат этиш, баҳолаш, текшириш ва бошқалар) ҳам алоҳида аҳамият

касб этади. Идеал (юксак, барқарор, баркамол) «мен» ни реал (аниқ, воқе) «Мен» билан таққослаш орқали ўзини-ўзи бошқаришнинг таркибий қисмлари амалий ифодага эга бўлади. Талабанинг нуқтаи назарича, идеал «Мен» ҳам муайян мезон асосида етарли даражада текшириб кўрилмаган, шунинг учун улар гоҳо тасодифий, ғайритабiiй ҳис этилиши муқаррар, бинобарин, реал «Мен» ҳам шахсининг ҳақиқий баҳосидан анча йироқдир. Талаба шахсининг такомиллашувида бундай объектив қарама-қаршиликлар ўз шахсиятига нисбатан ички ишончсизликни, ўқишга нисбатан эса салбий муносабатни вужудга келтиради. Жумладан, ўқув йили бошида талабада кўтаринки кайфият, олий ўқув юртига кирганидан заъқ-шавқ туйғуси кузатилса, таълимнинг шарт-шароити, мазмуни, моҳияти, кун тартиби, муайян қопун ва қодалари билан яқиндан танишиш натижасида унинг руҳиятида кескин тушкунлик рўй беради. Юқорида айтилган ички ва ташқи воситалар, омиллар таъсири оқибатида унинг руҳий дунёсида умидсизлик, руҳий парокандалик кайфияти, яъни истиқболга ишончсизлик, иккиланиш, ҳадиксираш каби салбий ҳис-туйғулар намоён бўлади. Бизнингча, олий мактабда тарбия ишларини режалаштиришда, таълим жараёнида талабага ўзига хос муносабатда бўлиш мазкур даврнинг муҳим шартларидан биридир.

Юқорида айтилганлардан қатъи назар, йнгит ва қизларни олий ўқув юртига қабул қилиш уларда ўз кучлари, қобилиятлари, ақл-заковатлари, ички имкониятлари ва иродаларига қатъий ишонч туғдиради, ана шу ишонч ўз навбатида тўлақонли ҳаёт ва фаолиятни уюштиришга умид ҳис-туйғусини вужудга келтиради.

Ўспиринликнинг иккинчи даври хулққа, воқеликка баҳо беришда имкониятидан ташқари талаб қўйиш ва қатъиятлик хусусияти билан фарқланади. Шунинг учун талабалар ҳар доим принципаб бўла олмайдилар. Баъзан қатъиятлик катталарга салбий муносабатга ҳам айланади. Талабаларнинг ўқитувчи тавсияларини инкор қилиши кўпинча низоларни келтириб чиқаради.

Б. Г. Ананьев раҳбарлигида ўтказилган илмий-тадқиқот ишларидан маълум бўлишича, талабалар камол топишининг жинсий ва нейродинамик хусусиятлари уларнинг ақлий имкониятларини тўла ишга солиш ва сермаҳсул ўқув фаолиятини ташкил қилиш учун муҳим имконият, шарт-шароит яратади.

бешта тури қонуний равишда тавсифланган. Улар ахборот берувчи, йўналтирувчи, рағбатлантирувчи, методик, ривожлантирувчи ва тарбияловчи маърузалар деб аталади. Ана шу маърузаларнинг сифатини баҳолашда қуйидагилар ҳисобга олинади:

1. Маърузанинг мазмуни (ғоявий-сиёсий йўналиши, илмийлиги, оммабовлиги, назария билан амалиётнинг бирлиги, эмпирик материаллар кўлами, баён қилиш шакли ва бошқалар).

2. Талабани уйлашга, бош қотиришга етакловчи материалларнинг муаммоли баён қилиниши (унинг даражаларни, жабҳаларни, жиҳатларни, даврийлиги каби-лар).

3. Маърузанинг асослиги (яққол далиллар билан мустаҳкамланувчи назарий қондаларнинг ҳаққонийлиги, лўндалиги).

4. Маърузанинг мутахассислар касбий тайёргарлиги даражасига боғлиқлиги (қай даражада, қай шаклда, қай йўсинда).

5. Маърузанинг тизими (режаллиги, тартиблилиги, йиғинчоқлиги, умумлашганлиги).

6. Маъруза ўқиш усули (кўрсатмалилик, жонли нутқ, ҳис-туйғуга бойлиги, материал баёнининг суръати, ўринли тўхталлиш, маънавий урғу).

7. Уқитувчининг талабага муносабати (эътиборлиги, талабчанлиги, самимийлиги, меҳрибонлиги, одоблилиги).

8. Аудитория билан алоқа қилиш (бевосита, жонли, яккама-якка, гуруҳий, жамоавий, узлуксиз, аҳён-аҳёнда).

9. Талабаларнинг лекциядаги давомати (академик гуруҳнинг тўла қатнашуви, бир оз камчилиги, умуман камчилиги).

10. Маърузани конспектлаштириш (кўпчилик томонидан, ярмиси, айримлари).

11. Лекторлик фаолиятини бошқариш (эркин, ишонч билан, тезисга асосланиб баён қилиш, маъруза конспектидан узоқлашмай баён қилиш).

12. Мақсадга эришиш (ишлаб чиқилган йўллар, си-налган воситалар, эгалланган усуллар, шахсий нуқтаи назарни баён қилиш, талабанинг мустақил ҳолда иш-лаши учун имконият яратиш ва бошқалар).

Маълумки, олий мактабдаги ўқув-тарбия жараёни-да маъруза билан семинар машғулотлари боғланиши муҳим аҳамият касб этади. Семинар машғулотлари

асосан талабаларда тафаккурнинг танқидийлиги, маҳсулдорлиги каби ақлнинг зарур таркибий қисмлари шаклланишига қаратилган бўлади. Семинар машғулотларида ўқитувчи ўрганилаётган муаммо юзасидан талабаларнинг билимларини текшириши, уларда тафаккурнинг мустақиллигини, маҳсулдорлиги ва теранлигини ошириши, атроф-муҳитга муносабатни шакллантириши, уларга илмий назариялар, концепциялар бўйича шахсий фикрларини билдиришни ўргатиши керак.

Семинар машғулоти талабанинг ўз ўқув фаолиятини бошқаришида муҳим роль ўйнайди. Масалан, таълимнинг турли шаклларида (мустақил ишлар, тўғарак машғулотлари, илмий-тадқиқот, лекция ва баҳсларда олинган билимлар яққоллашади, тартибга тушади, янада чуқурлашади, мустақил билим олиш малакалари ўсади, ақлий меҳнат усуллари ўзлашади, оғзаки ва ёзма нутқ такомиллашади).

Олий мактабда кўпинча семинар машғулотининг икки туридан фойдаланилади: а) семинар режасига кирган масалалардан ҳар бирини алоҳида кенг муҳокама қилиш; б) ҳар бир талабанинг ўрганилаётган мавзу юзасидан маърузасини тинглаш. Бизнингча, семинарнинг иккинчи тури кенг қўламда ахборотлар алмашиши имкониятига эга. Чунки унда долзарб муаммолар, қонуниятлар, хусусиятлар бўйича мулоҳаза юритилади ва тегишли қарорга келинади.

Тажрибаларда талабаларнинг семинар машғулотидаги фаолияти қўлидаги мезонлар асосида биҳоланди:

1. Семинар машғулотида чиқишнинг муайян мақсадга йуналгани (масаланинг қўйилиши, бўлғуси мутахассисликда назарий билимларни амалий билимларга боғлаш).

2. Талаба маърузасининг режаси: оқилона режалаштириш, масалани бирламчи ва иккиламчи аломатларга ажратиш, библиографияни тўғри тузиш (нодир, янги ва касбга оид манбалар танлангани).

3. Талабанинг хулқи: ўринли баҳслашуви, тўғри жавоби, материални чуқур таҳлил қилиши, далилни қайта баён этиши, ўз нуқтаи назари мавжудлиги, ихчам ва лунда таҳлил; маърузанинг зерикарлилиги, бўшлиги.

4. Ўзаро алоқа: талабанинг курсдошларига танқидий, самимий, эътирозли муносабати; семинар қатнашчилари билан тез мулоқотга киришиш имконияти.

5. Талабанинг машғулоти ишонч билан, мутахас-
сисларча яқунлаши, тенгдошлари билимини бойитиши
ёки аксинча; семинарда барча ҳолатлар ва муносабат-
ларни ёзиб бориши, унга ўз қарашларини билдира
олиши.

Маъруза ва семинар машғулотлари самарадорли-
гини ошириш учун қуйидаги психологик ҳолатларга
этибор бериш лозим:

1. Матн ва бирламчи манбалар бўйича муҳим ва
номуҳим белги ҳамда аломатларни ажратиш ёки мав-
ҳумлаштириш.

2. Ўзлаштирилаётган ўқув материалларини ўз вақ-
тида таҳлил қилиб бориш ва умумлаштириш.

3. Талаба ўқув материални идрок қилиши учун
ақлий фаоллиятининг барча жабҳалари бўйича йул-йў-
риқлар бериш.

4. Ўқитувчи нутқидан ҳаёлан илгарилаб кетиб,
унинг яқунловчи фикрини олдиндан фаҳмлай билиш ва
бошқалар.

Шундай қилиб, маъруза ва семинар машғулотлари-
нинг самарадорлигини ошириш билан олий мактабда-
ги таълим ва тарбия жараёнида камол топтирувчи
ҳамда тарбияловчи принципларни амалга ошириш,
талабаларга ўзини ўзи босқарнишни ўргатиш мумкин.

4. Талаба шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятларини текшириш

Ҳозир психологияда талаба шахсини ўрганишнинг
қатор усуллари ишлаб чиқилган. Қуйида ана шулар-
нинг айримларига тўхталамиз.

Психология фанида кенг қўлланадиган усуллардан
биттаси қуйидагичадир.

Ҳурматли талабалар! Сизни илмий тадқиқот фао-
лиятида эксперт сифатида иштирок этишингизни сў-
раймиз, бу ишнинг асосий мақсади талабалар шахси-
нинг объектив ижтимоий-психологик хусусиятларини
аниқлашдан иборатдир.

1. Бунинг учун талаба шахсининг беш гуруҳдан
иборат қуйидаги фазилат, сифат ва хислатларига ўз
аҳамияти бўйича тегшли тартиб номерлари қуйишин-
гизни сўраймиз:

Шахсининг ғоявий-сиёсий сифатлари.

Касбий-ихтисослик фазилатлари.

Ахлоқий-этик хислатлари.

Тарбиявий-педагогик сифатларн.
Ташкилий ишчанлик фазилатлари.

2. Ҳар бир гуруҳга (1—3-жадвалларга) киритилган сифатларни муҳим эмас деб ҳисобласангиз, ўчириб ташланг ва ўрнига ёқтирганингизни қўшиб қўйинг.

3. Ҳар бир гуруҳдаги фазилатларни аҳамиятига қараб, беш балли шкала билан баҳоланг:

«5» — талаба шахси учун мутлақо зарур.

«4» — талаба шахсида бўлиши шарт.

«3» — мазкур сифатнинг бўлиши маъқул.

«2» — бу сифат зарур эмас.

«1» — бунга эътибор бермаса ҳам бўлади.

1-жадвал. Шахснинг ғоявий-сиёсий сифатлари

т. М		балл
1.	Принципиаллик	
2.	Сиёсий саводхонлик	
3.	Ғоявий эътиқод	
4.	Жамоат ишларида фаол қатнашиш	
5.	Ўз ижтимоий бурчини англаш	
6.	Тарбия муаммоси муҳимлигини тушуниш	
7.	Ижтимоий-сиёсий фикрлаш кўникмаси	
8.	Ташкилотчилик қобилияти	

2-жадвал. Касбий-ихтисослик сифатлари

т/М		балл
1.	Илмий иш билан шугулланиш	
2.	Касбий етуклик	
3.	Ўқинишдаги ижодий фаоллик	
4.	Мустақиллик	
5.	Билимдонлик	
6.	Ақлнинг танқидийлиги	
7.	Ахборотларни йиғиш ва таҳлил қилиш	
8.	Ўз фикрини ифода қилиш	
9.	Илмий-тадқиқот ўтказиш кўникмаси	
10.	Сўз-мааниқ лугат бойлиги	

3- жадвал. Ахлоқий — этник хислатлари

Т/М		Балл
1.	Ўзига талабчанлик	
2.	Ўзгаларни ҳурматлаш	
3.	Қамтарлик	
4.	Ўзига ишонч	
5.	Ибодатлик	
6.	Ҳалоллик	
7.	Адолатпарварлик	
8.	Самимийлик	
9.	Бегаразлик	
10.	Ички маданиятлилик	
11.	Ҳамдардлик	
12.	Виждонлилик	
13.	Жамоатчилик меҳнатини ортиқча баҳоламаслик	
14.	Юмор ҳисси	
15.	Дилкашлик	
16.	Ўзини камол топтиришга интилиш	
17.	Гуманитар билимларга чанқоқлик	
18.	Замонавийлик	
	Ўзини туттиш	
20.	Ўзини назорат қилиш	
21.	Ўз манфаатини ҳамма нарсадан юқори қўймаслик	
22.	Ахлоқ қондаларига риоя қилиш	

Навбатдаги методика талабаларнинг ўз мутахассислигига ва қатнашиши мажбурий практикага муносабатини аниқлаш учун хизмат қилади:

Фамилияси, исми, отасининг исми:

Факультети:

Курси:

I. Мазкур мутахассисликни танлашингизга нима сабаб бўлди? (Тегишли жавобнинг тартиб рақамини айлана ичига олинг):

- 1) ҳар қандай фан билан шуғулланиш имконияти:
- 2) мутахассислик бўйича ўз қобилиятимга ишон-

чим:

3) ўқитувчининг тавсияси:

4) онламиниз аънааси:

5) ўқитувчи меҳнатининг ижтимоий нуфузи:

6) шу мутахассислик бўйича илмий тадқиқот иш-

лари:

7) шундан бошқа иложим йўқ эди:

8) яна нималар сабаб бўлганини ўзингиз ёзинг.

II. Агар университетга қайтадан кириш мумкин бўлса, Сиз яна шу мутахассисликни танлайсизми?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

III. Мутахассислик бўйича факультетдаги умумий тайёргарлик жараёни Сизни қониқтирадими?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

IV. Уқитувчилик касби ва унинг истиқболи Сизга ёқадими?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

V. Агар университетга қайтадан ўқишга кириш мумкин бўлса, яна шу факультетни танлайсизми?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

VI. Илмий фаолният нимаси билан:

ўзига тортади

1. Фанда ўз фикрингни айтиш имконияти.
2. Ижод қилиш.
3. Диссертация ёқлаш имконияти.
4. Моддий таъминланиш.
5. Жамоада меҳнат қилиш имконияти.
6. Ўзини ўзи камол топтириш.
7. Олий ўқув юртида ўқитувчи бўлиб ишлаш истаги.

ўзига тортмайди

1. Фанда бирор нарса яратишнинг қийинлиги.
2. Умумий фаолиятсиз илмий фаолният бўлмаслиги.
3. Диссертация ёқлаш зарурлиги.
4. Узоқ муддат моддий таъминланмаслик.
5. Илм билан ўралашиб қолиш.
6. Жамоада меҳнат қилиш зарурлиги.
6. Олий ўқув юртида ишлаш мажбурийлиги.

VII. Сизни педагогик фаолиятнинг нимаси:

ўзига тортади:

1. Педагогик фаолиятнинг ижтимоий нуфузи.
2. Болалар ва ёшлар билан ишлаш.

ўзига тортмайди:

1. Педагогик фаолиятнинг аҳамияти етарлича баҳоланмаслиги.
2. Болалар, ёшлар билан ишлаш зарурлиги.

3. Севимли фан билан шуғулланиш имкони-яти.	3. Ёқадиган фан бўйича баркамолликка имкон йўқлиги.
4. Ижод қилиш имкони-яти.	4. Ижодга имкон йўқлиги.
5. Яхши иш ҳақи.	5. Маошнинг ёмонлиги.
6. Қисқа иш куни.	6. Иш кунининг узунлиги.
7. Ўзини ўзи такомил-лаштириш имкони-яти.	7. Ўзлигини такомил-лаштириш имкони йўқлиги.
8. Ишнинг ўз қобилиятимга мослиги.	8. Ишнинг қобилиятимга мос эмаслиги.
9. Ишнинг характеримга мослиги.	9. Ишнинг характеримга мос эмаслиги.
10. Педагогик фаолият яна нимаси билан ўзига тортади?	10. Педагогик фаолиятнинг яна нимаси ўзига тортмайди?

VIII. Сиз олдинда турган педагогик практикага қандай муносабатдасиз?

- 1) уни ўртача қизиқиш билан кутаяпман;
- 2) менингча, практика фойдали бўлади;
- 3) мен ундан ҳўчимайман;
- 4) у мени ўзим ёқтирган фандан чалғитади;
- 5) педагогик практикадан ҳеч қандай натижа кутаётганим йўқ.

IX. Агар дарс бериш зарурати туғилса, Сиз унга тайёрмисиз?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

X. Сиз практикага фан бўйича тайёрман деб ҳисоблайсизми?

- 1) мутахассислик фани бўйича:
1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.
- 2) ўқитиш методикаси бўйича-чи?
1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.
- 3) психологияга-чи?
1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.
- 4) педагогикага-чи?
1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

XI. Мутахассислик фанини ўқитишнинг қандай ижобий ва салбий жиҳатларини биласиз?

Ижобий:

1. Илмийлик, муаммолилик, билимнинг чуқурлиги.
2. Ҳозирги замон масалалари билан алоқаси борлиги.
3. Илмий тадқиқот усуллари мавжудлиги.
4. Маърузалар жонли, қизиқарли ўтиши.
5. Таълимда кўрсатмалилик ва техник воситалар қўлланиши.

ХII. Психология ўқитишнинг қандай ижобий ва салбий жиҳатларини биласиз?

Ижобий:

1. Ахборотларнинг янгилиги:
2. Баён қилишнинг жозибалилиги.
3. Баён қилишнинг ҳиссиётга бойлиги.
4. Ҳозирги замон муаммоларидан фойдаланиш.
5. Таълимда кўрсатмалилик ва техник воситаларни қўллаш.
6. Муаммоли баён қилиш.
7. Масала ечиш тафаккурни ўстириши.

8. Бошқа қандай жиҳатлари борлигини кўрсатинг.

ХIII. Педагогика ўқитишнинг қандай ижобий ва салбий жиҳатларини биласиз?

Салбий:

1. Илмийлик, муаммолилик, чуқурлик етишмайди.
2. Ҳозирги замон масалаларига алоқаси йўқлиги.
3. Илмий тадқиқот усуллари йўқлиги.
4. Маърузаларнинг зерикарлиги ва сустлиги.
5. Таълимда кўрсатмалилик ва техник воситалар қўлланмаслиги.

Салбий:

1. Ахборотда янгиликлар камлиги.
2. Баён қилишнинг қовушмаслиги.
3. Баён қилишнинг сустлиги, қуруқлиги.
4. Замонавий билимлар камлиги.
5. Баён қилишда кўрсатмалилик ва техник воситалардан фойдаланмаслик.
6. Юзаки баён қилиш фикрлашга мажбур этмайди.
7. Масала ечилмаса, тафаккур ривожланмайди.

Ижобий:

1. Маърузалардан таълим ва тарбия тўғрисида билим оламан.
2. Худди шу фан қизиқтиради.
3. Маърузалардан бир талай янгилликларни эшиштаман.
4. Маъруза жонли, қизиқарли, жўшқин ўқилади.
5. Лекциялар ҳаёт ва турли муаммолар билан боғланади.
6. Семинарлар мени қизиқтиради.
7. Яна нималар дейишингиз мумкин?

Салбий:

1. Маърузалардан ҳеч қандай билим олмайман.
2. Бу фан ҳеч қизиқтирмайди.
3. Унда янгиллик кам бўлади.
4. Маъруза қуруқ, бир қолипда ўтказилади.
5. Ҳаёт билан алоқаси жуда кам.
6. Семинар ўтказиш мени қониқтирмайди.
7. Яна нималар дейишингиз мумкин?

XIV. Машғулотдан ташқари вақтларда ижодий фаолиятнинг қайси турлари билан шуғулланасиз?

- 1) мусиқа ансамблида қатнашаман
- 2) театр жамоасида иштирок қиламан
- 3) бадий сўз устаси студиясида шуғулланаман
- 4) рақс тўгарагида
- 5) қўғирчоқ театрида
- 6) талабалар илмий жамиятида
- 7) спорт секциясида
- 8) фаолиятнинг бошқа (қандай) турлари билан шуғулланаман.

XV. Ўқитувчиликда ижодий фаолиятда қатнашишингиз ёрдам берадими?

1. Ҳа.
2. Йўқ.
3. Билмайман.

XVI. Мактабда қандай жамоат ишларини бажаргансиз?

- 1) синф бошлиғи
- 2) таҳрир хайъати аъзоси
- 3) етакчи
- 4) ўзлаштирмайдиган ўқувчиларга ёрдамчи
- 5) спорт секциясининг бошлиғи
- 6) ўқув кенгашининг аъзоси
- 7) яна қандай ишларни бажаргансиз.

XVII. Университетда қандай жамоат ишларини ба-
жараяпсиз?

- 1) ёшлар уюшмаси кенгашининг аъзоси
- 2) талабалар касаба уюшмасининг бюроси аъзоси
- 3) гуруҳ бошлиғи
- 4) таҳрир хайъатининг аъзоси
- 5) мактабда етакчилик
- 6) талабалар уюшмасининг аъзоси
- 7) тўғарак қатнашчиси
- 8) жамоатчи тренер
- 9) яна қандай жамоат ишларини бажаришингизни
қўшиб қўйинг.

Юқоридаги топшириқни бажаришнинг сифати, маъ-
носи ва тўлиқлигини (экспериментчи) баҳолайди. Бар-
ча саволларга тўлиқ, маъноли жавоб берган талаба-
ларга юқори балл берилади.

Психология фанида шахснинг характерини, темпера-
ментини, бошқаларга муносабатини улар билан муло-
қот кўламини ва жамоадаги ролини ўргатишнинг кўп-
лаб усуллари мавжуд бўлиб, улар тўғрисида кейинроқ
тўла маълумот берамиз. Бизнингча, уларни амалиётга
татбиқ қилиш ҳам олий мактабдаги таълим ва тарбия-
ни янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

5. Уқитувчи ва талабанинг ҳамкорлиги — таълим самарадорлигининг муҳим омили

Олий мактабда ҳамкорликдаги фаолиятнинг шакл-
ланиши, унинг ижтимоий-психологик жиҳатини таш-
кил қилиш, ҳар қандай фаолиятни, шу жумладан, ўқув
фаолиятини ташкил қилувчи таркибий қисмларни ўрга-
ниш сўнгги ўн йилларда амалга оширила бошланди.

Б. Ф. Ломов фаолиятни таҳлил этишнинг умумий
психологияда қабул қилинган схемасини кўриб чиқиб,
бу фаолиятни бажарувчи шахснинг бошқа шахслар
билан ҳамкорлиги бошқача қурилиши зарурлигини
таъкидлаб ўтади. Якка шахс фаолиятининг психологик
таҳлили фаолият субъектининг бошқа одамлар билан
алоқасини мавҳумлаштиради. Лекин бу мавҳумлаш-
тириш ниҳоятда муҳимлигидан қатъи назар, ўрганила-
ётган ҳодисаларни бир томонлама ёритиш имконини
беради.

Уқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолият-
тига доир тадқиқотларда, асосий эътибор ўзаро муно-
сабатнинг ривожланишини ўрганишга қаратилган,

ўқитишни гуруҳли ташкил қилиш жараёни баён қилинган.

А. В. Петровский жамоадаги шахслараро муносабатлар фаолиятдан келиб чиқишини ўрганиб, таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил қилиш фақат уларнинг мулоқотга эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материаллини ўзлаштиришнинг ҳам воситаси эканлигини таъкидлаган эди.

Бу муаммога бошқачароқ ёндашган А. А. Бодалев ўқитувчи билан ўқувчининг муносабати уларнинг самарали, ҳамкорлигини вужудга келтириш учун қулайлик яратиши зарур деб ҳисоблайди. Бунинг учун ўқитувчилар ўқувчиларнинг шахс сифатидаги хусусиятларини, мақсад ва эҳтиёжларини ҳисобга олишлари шартдир.

Юқоридаги фикрларга қарамай, ўзлаштиришнинг турли босқичларида ўқитувчи билан ўқувчиларнинг турли ҳамкорлиги қандай уюштирилиши масаласи ҳал бўлган эмас. Бинобарин, ўқитувчида ўқув фаолиятининг ҳамкорлик асосида ташкил қилиш кўникмалари йўқлиги қатор муаммолар келтириб чиқирмоқда.

Ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолиятни психологик жиҳатдан ўрганишни В. Я. Ляудис бошчилигидаги психологлар гуруҳи амалга оширди. Унинг асосий мақсади янги психик фазилатларнинг шаклланишида ўқитувчи билан талаба ҳамкорлигининг ролини ифодалаш эди. Ушбу назарияга биноан, ўқув фаолиятининг шаклланиши фан асосларини ўзлаштиришнинг негизи эмас, балки шахснинг ижтимоий-маданий қадриятларини эгаллаш жараёнидир. Мазкур назария асосида ўқув вазиятининг талаба шахсининг ривожланишидаги «яқин камолот зонаси»нигина эмас, балки «перцептив ривожланиш зонаси»ни ҳам яратадиган йўсинда, лойиҳалаш мумкин.

В. Я. Ляудис ўқув вазияти таркибидаги 4 та ўзгарувчан ҳолатни кўрсатади: а) ташкилий ўқув жараёнининг мазмуни (унинг хусусияти ўқувчи ўзлаштирадиган фаолият дастурли, эгалланадиган билиш фаолиятининг турлари; б) таълим мазмуни ва ўқув фаолияти усулларини ўзлаштириш: бир босқичдан бошқасига ўтиш тартиби, в) талаба билан ўқитувчининг ўзаро таъсири ва ҳамкорлик системаси; г) таълимдаги ўзгарувчан омилларнинг ўзаро алоқаси такомиллашуви.

ларининг хулқ-атвори, юриш-туриши учун ҳам куйди-
ради, уларга имконият борица ёрдам беришга интилади.

Етуклик, катталиқ, донишмандлик, раҳнамолик, ғам-
хўрлик, ҳомийлик даврдир. Бошқа ёш даврлардаги
каби мазкур даврда ҳам муайян даражада инқироз
бўлади. Бу даврда инсон қандай ишларни амалга оши-
ришга, қайси имкониятлардан фойдаланмагани, айрим
хатолар, тушунмовчиликлар сабабли, кўнгилсизликлар
вужудга келганлигини англай бошлайди. Ўзига ўзи
ҳисоб бериш шу даврнинг муҳим психологик хусусият-
ларидан биридир. Организмдаги айрим ўзгаришлар,
умрнинг тез ўтиши кишини қаттиқ ташвишга ва изти-
робга солади. У бундан кейинги ҳаётнинг ҳар бир дақи-
қасидан унумли фойдаланишга қарор қилади. Айрим
орзу-истакларини амалга ошириш учун жисмоний ва
руҳий имкониятлари етишмаслигини англаш унинг пси-
хикасида «турғунлик» туйғусини вужудга келтиради.
Бунинг асосий сабаби 33—35 ёшларда мнемологик —
аттенцион мажмуа тубдан қайта қурилишидир. Яхлит
мнемологик марказнинг мнемик (хотира) ва мантиқий
(тафаккур) қисмларга ажралиши рўй беради. Атен-
ционал ҳолатнинг омиллари сақланиб қолади, лекин
катта ёшдаги инсон интеллекти таркибида хотира ва
тафаккур муҳим ўрин тутади. Бироқ ўзгаришлар унинг
руҳий дунёсида, кечинмаларида, ҳис-туйғуларида чуқур
из қолдирмайди, етук шахс хотирасида иллюзион ху-
сусиятга эга бўлган тасаввур образлари (ёшлиқ туйғу-
си, кайфияти, орзуси, хом хаёли) сақланиб қолаверади.

Етуклик босқичида жисмоний ва ақлий имконият-
лардан тўлароқ фойдаланиш кўникмаси пайдо бўлади. ✓
Бу ҳол бутун куч-қувват, ақлий, зўриқиш, ирода кучи,
асаб таранглашуви ҳисобига эмас, балки муайян кў-
никма, малака ва маҳорат асосида рўй беради.

Етукликнинг турли даврларида камол топиш жаб-
ҳаларининг ўзаро муносабатини тадқиқ қилган Б. Г.
Ананьев лабораторияси ходимлари 29—32 ёшларда
функционал даражанинг ошиши 46,2, барқарорлашуви
15, 8, функционал даражанинг пасайиши 38,0, 33—35
ёшларда 11,2, 33,3 фоиз, 55,5 фоизни ташкил қилишини
аниқлашган.

Ю. Н. Кулюткин тадқиқотининг натижасига қара-
ганда, 30—35 ёшларда диққат 102,8, хотира 99,5, тафак-
кур 102,3 бирликка баравардир. Етуклик даври фао-
лиятининг маҳсулдорлигини ўрганган Г. Леман унинг

чўққиси кимёгарларда 30 ёш, математикларда 30—34, геологлар ва астрономларда 30—35 ёш эканлигини ва ўртача маҳсулдорлик чўққиси 37 ёшда бўлишини қайд қилган.

Психофизиолог С. В. Кравчков кўзнинг фарқлаш сезгирлиги ёшга қараб ўзгаришини 4 ёшдан 80 ёшгача бўлган одамларда текшириб, сезгирликнинг ортиши 25 ёшгача, сезгирликнинг барқарорлашуви 25—50 ёшгача давом этиши мумкиплигини аниқлаган.

3. Ф. Есарева олий мактаб ўқитувчилари ақлий фаолиятининг маҳсулдорлиги муаммосини тадқиқ қилиб, кандидатлик диссертациясини ёқлашни математиклар—26, психологлар 32, филологлар—34, тарихчилар—31, физиклар—30, биологлар 32 ёшда амалга ошириши мумкинлигини аниқлаган. Камолотнинг биринчи босқичидаги етук кишиларда ижтимоий фаолиятида қатнашиш истаги 30 ёшда 18,3 фоиз, 35 ёшда 6,2 фоизни ташкил этади. В. Шевчук. Демак, ижтимоий ташкилотлар фаолиятида қатнашиш кўлами торайиб боради.

Бу даврда эркак ва аёлларнинг тафовутлари намоён бўлади: жисмоний, жинсий, руҳий камолотда аёллар илгарилаб келган бўлсалар, энди эркаклар олдинга ўтиб оладилар ва бу ҳол инсон умрининг охиригача сақланиб қолади.

Етуклик даврида ижодий фаолиятининг маҳсулдорлигини 3. Ф. Есарева қуйидаги мезонлар билан ўлчашни лозим топади: 1) эълон қилинган илмий ишларнинг миқдори; 2) чоп қилинган асарлар ичида ўқув қўллашма, дарслик ва монографияларнинг мавжудлиги; 3) илмий тадқиқотда янги йўналишнинг очилиши; 4) илмий муаммони ҳал қилишда янги усулнинг кашф этилиши; 5) илмий мактабнинг ташкил қилиниши; 6) бошқа муаллифларнинг ишларига мурожаат қилиш ва илова бериш миқдори; 7) ўқитувчининг илмий маълумотларидан талабанинг мустақил ишларида фойдаланиш кўлами; 8) ўқитувчи раҳбарлигидаги диплом ва диссертация ишларининг миқдори ва сифати; 9) ўқитувчининг илмий фаолиятдаги муваффақият мукофот билан тақдирланиши; 10) доцент ва профессор деган илмий педагогик унвонларга сазовор бўлиш кабилар.

Мазкур ёшда шахсий ҳаётдаги ютуқлар, ғалабалар ёки муваффақиятсизликлар кишининг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир этади. Натижада унда такаббурлик, мағрурлик ҳислари пайдо бўлади, ўзининг бошқалар-

дан устун қўя бошлайди ёки, аксинча, ҳаёт заҳматлари унинг пессимист, нарса ва ҳодисаларга нисбатан лоқайдлик туйғусини вужудга келтиради. Лекин ҳар иккала кўринишга эга бўлган руҳий ҳолат ҳам оила аъзолари, тенгқурлари, меҳнат жамоаси аъзоларининг таъсири орқали аста-секин муайян йўналишга тушиб қолади.

Умуман, камолот босқичидаги одамлар истиқбол режаси билан яшашга ҳаракат қиладилар, воқеликка, турмуш икир-чикирларига, табиат, жамият, коинот ҳодисаларига бсфарқ қарамайдилар, имкони борича хотиржамлик, тотувлик, тинчлик, дўстлик, дунё лаззатларидан оқилона фойдаланиш туйғуси билан яшайдилар.

3. Етуклик даврининг иккинчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари

Етуклик даври 36—55 (60) ёшлардаги эркак ва аёлларни ўз ичига олади. Мазкур даврда ижодий фаолиятни қайтадан баҳолашда ўз ифодасини топувчи янги хислат намоён бўлади. Улар шу кунгача меҳнат фаолиятида миқдор кетидан қушиб юрган бўлсалар, энди меҳнат маҳсулининг сифати устида бош қотира бошлайдилар. Оилавий турмушга, ижтимоий ҳаётга, яшашнинг мақсадига, инсон қадр-қимматига, теварак-атрофга, ўзларига ва бошқа одамларга янги мезон билан қарай бошлайдилар. Турмушнинг икир-чикирлари, ижтимоий ҳодисаларга вазмин, сабр-тоқат билан ҳаёт тажрибасига суянган ҳолда муносабатда бўладилар, ҳар бир нарсанинг позик томони ёки ёмон оқибати ҳақида ўз фикрларини билдирадилар. Ҳаётда қўлдан бой берган имкониятлари, хато ва камчиликлари уларда етти ўлчаб, бир кес қабалида иш тутиш туйғусини вужудга келтиради. Шунинг учун улар умрнинг бирор дақиқаси беҳуда ўтишига ачинадилар, ёшлик йилларида йўқотганларини ақл-заковат, донишмандлик билан тўлдиришга интиладилар.

Етуклик даврининг иккинчи босқичида қариллик аломатлари кўпроқ ўрин эгаллай боради, унинг бошланиш нуқтаси 45—50 ёшлардир. Лекин одамларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра бу, чегара турлича, масалан, бу бир кишида 60 ёшда, бошқа бирида эса 70 ёшда бўлиши мумкин. Шу сабабли ёш даврининг чегаралари фақат шартли белгиланади. Бу омил одамлар яшаёт-

ган онла муҳитига, тарихий-ижтимоий шарт-шароитга жўғрофий иқлим ва ҳокимзолага ҳам боғлиқдир. Мазкур ёш даврининг ўзгарувчанлигини инсоннинг биологик, ижтимоий ва тарбиявий омиллари (прсий аломат, ижтимоий муҳит, узлуксиз тарбиявий таъсир) белгилайди.

Ю. Н. Кулюткин бир хил ёш давридаги одамларда ҳар хил жараёнлар, ҳолатлар, хоссалар, хусусиятларнинг ўсиши, ўзгариши барабар эмас, балки уларнинг бировда олдин хотира, кейин тафаккур, бошқа бировда, аксинча, ривожланишини, бир психик жараённинг заифлашуви, иккинчисини жадал суръат билан ўстиришини уқтиради.

Шахснинг ўз ички имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиши фаолиятнинг барча турларида маънавий ва руҳий жиҳатдан ўзини англашини янада такомиллаштиради. Етуқлик давридаги эркак ва пёлларнинг ўзлигини англашдаги «Мен» уч хил кўришдан ифодаланади: «Мен» кўпинча «Мен — образ» шаклида ўзи томонидан талқин қилинади. Шахснинг «Мен — образи». 1) ретроспектив «Мен»дан иборат бўлиб, ўтмишдаги ўзлигини акс эттиради; 2) актуал «Мен» сифатида тасаввур этилиб, ўзининг ҳозирги даврини ифодалайди; 3) идеал «Мен» образи эса яқин келажакда ўзининг қандай тасаввур қилиш туйғуси билан боғлиқ ҳолда яратилади. Шунинг учун ўз имкониятларини ҳаётда тўла сафарбар қилиш истаги ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида ўзининг ўтмиш образини ҳозиргиси билан солиштириб, шахсий идеал моделини вужудга келтиради, шахс мазкур моделга асосланиб, турмуш режаларини, хатти-ҳаракат мақсадини, усул ва воситаларини танлай бошлайди. Инсоннинг ўтмишидан ҳозирги кунга, ҳозирги кундан келажакка интилиши ўзини англашнинг бош мезони ҳисобланади. Ўзлигини англашнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ўзини ўзи баҳолаш, назорат қилиш, текшириш, қўлга олиш, ўзига буйруқ бериш кабиларда акс этади. Ўзини англаш кўпинча, ўзига бошқа кишилар: а) ёши улур одамлар; б) тенгдошлари; в) ўзидан кичик одамлар нуқтаи назаридан қарашда кўринади.

Мазкур ёш давридаги одамларнинг кўриш майдонини ўрганган Л. Н. Кулешова ва М. Д. Александровалар 36—50 ёшли эркакларда кўриш чегараси қуйидагича эканини аниқлаганлар: нормадан ортиқ 4 фоиз, нормада 53 фоиз, қолганлари нормадан кам. Ю. Н. Ку-

люткин 36—40 ёшли синалувчиларда диққат, хотира, тафаккурнинг 0—130 гача шкалада 94,8, 93,7; 99,0 бирликларга эга эканлигини исботлаб берди. Б. Г. Ананьев эса мазкур ёшдагиларда шаклни идрок қилишни бинокуляр ва монокуляр йўлларида муайян даражада тафовутлар юзага келишини айтади.

Қатор олимлар (Клапаред, Майлс, Беллис, Филли) мазкур ёшдагиларнинг товуш ва ёруғликдан таъсири ланиш вақти ўзгаришини ўрганганлар. Олинган маълумотлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, ўз қимматини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Фульдс, Равен, Пако каби тадқиқотчилар интеллектнинг мантиқий қобилиятини текширишиб, 30 ёшда 96, 40 ёшда 87, 50 ёшда 80, 60 ёшда эса 75 фонз бўлишини аниқлаганлар. Уларнинг ижтимоий фаолиятга кириш хусусиятини фаоллик нуқтаи назаридан ўрганган В. Шевчук 35 ёшидаги одамларнинг 6,2 фонзи бу фаолиятда қатнашини истагини билдирса, 40 ёшда 2,2 фонзи қатнашини хоҳлайди, 2,8 фонзи эса ундан чиқишга қарор қилади. Аҳвол шундай давом этади.

З. Ф. Ёсарева олий мактаб ўқитувчиларининг ижодий фаолияти хусусиятларини ўрганиб, докторлик ишларини ёқлашни математиклар 33, психологлар 46, филологлар 46, тарихчилар 47, физиклар 37, биологлар 40 ёш амалга оширишини аниқлаган.

Умуман етуклик даврининг иккинчи босқичига мансуб кишилар бир томондан, бутун имкониятини меҳнат ва ижтимоий фаолиятларга бағишлагани билан, иккинчи томондан, ижтимоий фаолликлари сусайиб бориши билан фарқланади. Чунки инсоннинг кексайиши ҳам қувончли, ҳам ўкинчли дамларга, кечинмаларга, ҳистуйғуларга сероблиги билан бошқа ёш даврдаги одамлардан ажралиб туради. Хотиржам дам олиш истаги билан ижтимоий фаолиятдан узоқлашиш туйғуси ўрта-сида ниқироз вужудга келади. Қандай қарорга келиш, яъни меҳнат жамоаси билан алоқани узмаслик ёки мутлақо ижтимоий фаолиятдан четлашиш муайян ҳолатлардаги мотивлар курашига боғлиқдир.

Ҳозирги замон кишиларининг ўртача умр кўриши XX аср бошларидагига нисбатан қарийб бир ярим — икки марта узайганлиги, етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг жисмоний бақувватлиги, маънавияти ва руҳияти тетиклиги ижтимоий фаолликни сусайтириш ҳақида сўз бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатмоқда. Демак, уларнинг ишчанлиги, ақлий қобилияти, касбий

махорати, турмуш тажрибаси, онгининг юксаклиги, маънавиятининг бойлиги, руҳиятининг софлиги янги зафар: меҳнат қувончлари сари дадил қадам ташлашга тўла кафолат беради.

ТУҚ ҚИЗНИЧИБОБ

ПСИХОГЕРОНТОЛОГИЯ — КЕКСАЛИК ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Психогеронтология ҳақида умумий тушунча

Психогеронтология психология фанининг таркибий қисми эканини илмий жиҳатдан С. Холл асослаган бўлса-да, лекин бу йўналишнинг ўзига хос хусусиятлари туғрисида Марк Туллий Цицерон («Катта Катон ёки кексайиш ҳақида» асаридан), И. И. Мечников («Оптимизм этюдлари» китобида), Мурта Осий алломалари донолик, дошмандлик ҳақидаги дурдоналарида фалсафий фикр ва мулоҳазаларни билдирганлар. Америкалик психолог С. Холл (1846—1924) «Кексайиш» монографиясида амалий ва методологик аҳамиятга молик қатор гоёларни илгари сурган. Уша асар кенг илм аҳли ичига тез ёйилишига қарамай, унинг издошлари бирданга кўпаймади.

Ингирманчи асрнинг 30-йилларидан бошлаб кексалик даврига оид тиббий — биологик тадқиқотларнинг кўпайиши, шунингдек, инсон камолотига шахс сифатида ёндашишнинг пайдо бўлиши психогеронтологиянинг ривожланишига бирмунча таъсир кўрсатди. Ана шу тариқа кексайишга тиббий, ижтимоий жиҳатдан ёндашиш билан бир қаторда психологик жабҳаси жиҳатдан ёндашиш ҳам вужудга келди ва психогеронтологиянинг тадқиқот соҳаси кенгайиб борди, шу соҳа бўйича инглиз тилида махсус журналлар чиқа бошлади. Илмий изланишларнинг аксарияти кексайиш давридаги одамлар шахсининг хусусиятлари, диққати, хотираси, тафаккури, ақл-заковатига бағишланган бўлиб, бошқа психик ҳолатлар, жараёнлар жуда кам тадқиқ қилинган. Ҳозир кексайиш психологияси ҳам геронтологияга, ҳам ёш психологияси соҳасига тааллуқли деган икки хил илмий назария мавжуд, ваҳоланки, улар ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирини доимо илмий ахборот ва маълумотлар билан бойитиб туради.

Психогеронтология фанида геронтология, инволюция, геронатрия, геронигиена, гетерохронлик каби илмий ту-

шунчалар мавжуд: Геронтология — грекча сўз бўлиб — кексайишнинг, кексаликнинг келиб чиқиши демакдир. Гернатрия сўзи кексайган инсон шахсини даволашни билдиради. Инволюция тушунчаси эволюциянинг тескариси бўлиб, ўсишдан орқага қайтишни ифодалайди. Геронгиена — кексайган одамнинг саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш соҳасидир. Геронгиена кекса одамларда асаб, руҳий касалликларнинг олдини олиш учун хизмат қилади. Гетерохронлик — бир хил ёшдаги одамларда руҳий жараёнларнинг турлича (ҳар хил вақт ва мuddатда) намоён бўлишидир.

Негизий геронтологийи фанида геронтогенезнинг эволюцион омиллари қаторига И. В. Давидовский наслий, экологик, биологик, ижтимоий аломатларни киритади. Д. Бромлей инсонини қария цикли учта босқичдан иборат бўлишини таъкидлайди: 1) «ишдан, хизматдан узоқлаиши» (истеъфо)—66—70 ёш; 2) кексалик (70 ва ундан катта ёш), 3) мукиллаган кексалик (ҳаста кексалик ва ўлим)—максимум 110 ёш. Шу билан бирга кексайишнинг қонуниятлари ҳам кашф қилинган, улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) гетерохронлик (ҳар хил вақтlilik) қонуни; 2) ўзига хослик қонуни; 3) хилма-хиллик қонуни.

И. В. Давидовский «Кексайиш нима? нолми асаринда таъкидлаганидек, инсон 50—60 ёшга тўлганда ёки ундан ошган чоғида етукликнинг кечиккан даврига кириб келади. Шу ёшдаги одамларнинг ўлимини XVIII асрдаги тенгдошлари билан таққосланса, уларнинг яшаи ва меҳнат қилиш имконияти 75 ёшгача узайиши мумкин. Чунки ҳозирги кунда нафақани белгилаш ҳақиқий биологик қариш ёшидан 15—20 йил илгарилар кетган. Бу ҳол ақлий меҳнат билан шуғулланган энгил одамларда яққол кўзга ташланади. И. В. Давидовскийнинг фикрича, узок умр кўрувчилар асосан озгин, фаол, ҳаракатчан одамлар бўлиб, ҳаводан эркин нафас олишни жуда ёқтирадилар, организм фаолиятига дахлдор тинка қуригар касалликлардан ҳоли бўладилар».

Тадқиқотчи П. П. Лазерев 1928 йилда умр ўтиши билан кўрув аппарати марказий этнологиясининг хиралашувини айтган эли. Кейинчалик, 1967 йилда америкалик психолог Грегори бу фикрни тажрибадан ўтказди ва инсон кексайиши билан рецептор аппаратиининг оптик функцияси заифлашади, кўрув сезгиси ва ирокин хиралаштиради, деди. Кўзнинг рангни сезиши ёш улгайиши билан ўзгариб боради, ҳатто, рангни ажра-

тиш қобилияти сезиларли даражада пасаяди. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, ранг ажратиш, спектр нурларининг ёйилиши Ибн Сино томонидан тушунтириб берилган, фан оламида эса бу кашфиёт Гельмгольцга қиёс берилади. Кўришнинг пасайиши гетерохрон хусусият касб этиб, спектрнинг қисқа ва тўқис қисмида (кўк ва қизил рангда) аниқроқ акс этади.)

Психогеронтологик нуқтаи назардан сезиш вақтини тадқиқ қилган Е. Н. Соколов, Е. И. Бойко, А. Р. Луриялар сезиш вақти ёш даврининг информацион стимул функциясидан бошқа нарса эмас дея хулоса чиқарадилар. Улар сезиш вақтининг эгри чизикли кўрсаткичларининг схема тарзида ишлаб чиқиб, кексалик даврига хос иккита хусусиятнинг чуқур таҳлил қилдилар. Худди шунга ўхшаш маълумотлар Д. Биррон, Д. Ботвинник тажрибаларида ҳам олинган.

Психогеронтологияда кекса эркак ва аёлларнинг психологик хусусиятларини ўрганишда кўпроқ тест (синоп)дан фойдаланилади. Тестлар ўз мақсади, моҳияти ҳамда тизмига биноан бир нечта кўринишга эга: 1) мақсадга йўналтирилган, билим ҳажмининг аниқловчи стандарт тестлар — имтиҳон — синоп парақаси; 2) инсоннинг ақл-заковатини ўлчашга мослаштирилган ақл тестлари; 3) инсон шахсининг фазилатларини текширишга мўлжалланган тестлар; 4) инсон истеъдоди, иқтидори ҳамда қобилиятининг даражасини аниқлашга қаратилган тестлар.

Кексайиш даврида одамлар психологиясини ўрганиш тестлар ёрдамида амалга оширилиши синалувчиларда иродавий куч-қувват сарфлаш, ақлий зўриқиш, асабий танглик ҳолатларини камайтириш учун хизмат қилади, тажрибада вақтдан тежамли фойдаланиш имкониятини яратади. Шу билан бирга тестлар кишиларда (ранг-баранглиги учун) қизиқиш, табиий майл, шуғулланиш ҳис-туйғусини уйғотади. Тестлар билан ишлашда вақт чекланганлиги сабабли айрим нуқсонларга йўл қўйилади, лекин уларни айнан ўша синалувчиларда муайян вақт ўтгандан кейин такрор ўтказилса, камчиликлар барҳам топиши мумкин. Кексалар психологиясини тадқиқ қилишга оид тажрибаларда психогеронтологиянинг айрим усулларида кенг фойдаланилмоқда.

2. Биологик кексайиш

Нафақа ёшига тўлган кишиларнинг ишни давом эттириш истаги ва улардан фойдаланиш эҳтиёжи тиб-

биёт ва рўҳият илми олдига бир қанча талаблар қўяди. Бу талаблар М. Д. Александрова ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, 60 ёшдан ошган одамларнинг соматик сиҳатлилиги уларнинг ишлаб чиқишда қатнашишига қанчалик имкон беришини, инсоннинг руҳий саломатлиги ишлашда қай даражада ёрдамлашувини, соғлом кекса одамнинг психофизиологик функциялари, психик жараёнлари, шахсий хусусиятлари ва касб-корлик учун зарур талабларга мос келиш-келмаслигини аниқлашдан иборатдир. Шуларнинг сўнгги қисмини тадқиқ қилиш бевосита психологларнинг зиммасида бўлиб, ёш улғайиб боришига қараб физиологик функцияларнинг ўзгаришини психометрия маълумотларига таяниб муайян усулда ўрганиши лозим. Бу усулда бир қанча элат, жамоа, ҳудуднинг худди шу ёшдаги аҳолиси билан солиштирилади. Тадқиқотнинг бу усули айрим руҳий жараёнларнинг ёш динамикасини аниқлашга хизмат қилади.

Асаб системасининг қариши. В. Д. Михайлова — Лукашева, М. М. Александровская каби олимларнинг физиологик ва гистологик тадқиқотларида кексаларнинг асаб системаси, бош мия тузилиши ўзгариши ўрганилган бўлиб, бу ҳол макроскопия ва микроскопия маълумотлари асосида ифодаланган.)

Макроскопия маълумотларига кўра: а) кексалик даврида миянинг оғирлиги 20—30 фоиз енгиллашади; б) бир даврнинг ўзида мия билан калла суягининг ҳажми ўртасида диспропорция кучаяди; в) кексайиш даврида мия бурмалари камаяди ва ариқчалари кенгаяди; кузатилади, булар айниқса мия қобиғининг пешона қисмида яққол кўринади ва етук ёшдаги одамларга қараганда 3—4 та йўл қисқаради; г) миянинг зичлиги ортади.

Микроскопиянинг натижаларига биноан: 1) нерв ҳужайраларининг умумий миқдори камаяди, бу ўзгариш қобиғининг III V зоналарида аниқ билинади; 2) Пуркинье ҳужайраларининг миқдори кескин камаяди, ҳужайраларнинг йўқолиши етук кишиларга нисбатан 25 фоиз кўп бўлади; 3) перн ҳужайралари ажиллашади: ядро эса потўғри кўринишга эга бўла бошлайди; 4) нерв толалари йўқонлашади; 4, 5) хабар олиб борувчи йўлда миелин толаларининг миқдори озаяди.

Сенсор—перцептив функцияларнинг қариши. Кўриш функциясининг ёш даври динамикасига бағишланган қатор тадқиқотлар мавжуд бўлиб, америкалик психо-

лог Крук тадқиқотининг маълумотларига қараганда, агар вақт ҳеч бир чекланмаса, кўрув стимуллари идрок қилиш 20—50 ёшли одамларда бир текис, аниқ ва тўғри амалга ошиши мумкин. Мабодо вақт чекланган бўлса, идрок қилинаётган жисм қисқа вақт намойиш қилинса, қўзғатувчинининг кучи ўзгариб турса, ёшлар билан катталар ўртасида кескин фарқ вужудга келади. Оддий турмушда бу ҳол жисмларга узоқ муддат термулиш имконияти ва сунъий ёруғликдан фойдаланиш кўрув идроки пасайишининг олдини олади ва муваққат узилишни барҳам топтиради. Л. Е. Биррон ва Л. Ботвинник, қуйидагича хулоса чиқардилар: сенсор информацияни қайта ишлаш ва стимулларни баҳолаш учун кекса кишиларга кўп вақт керак. Кўриш пасайишининг иккита сабаби бўлиб, бир кўз гавҳарининг торайиши, иккинчиси кўз аккомодациясининг ёмонлашувидир.

С. Паконинг фикрича, идрок қилинаётган объект ва унинг стимуллари қанчалик мураккаблашиб борса, тажрибада ёш даврининг фарқлари шунчалик ортиб боради.

Бир гуруҳ психологлариинг уқтиришича, идрок функциясидаги ёш даврига боғлиқ пасайишининг асосий сабабларидан бири мия пўстининг гностик зонасидаги нейронлар миқдорининг камайишидир. У. Майлс ва А. Уелфорд унинг пасайишини айтганлар.

Эшитиш. Эшитиш қобилиятининг энг юқори даражасини 14—15 ёшларга тўғри келади, ундан кейинги камолот даврларида бироз пасайиш юз беради. Кўпгина олимларнинг фикрича, инсон ёшининг улғайиши билан эшитишнинг заифлашуви муътадил ҳолат ҳисобланиб, организмнинг биологик қариши билан узвий боғлиқ равишда кечади. Ишлаб чиқаришдаги кучли шовқин одамнинг эшитиш қобилиятини ёмонлаштиради. Эшитиш уқувини йўқотиш эркакларда аёлларга қараганда кўп учрайди.

Таъм билиш сезгисиди ҳам ёш улғайиши ва кексалик туфайли айрим ўзгаришлар вужудга келади. Масалан нордон, ширин ва аччиқни сезиш 50 ёшгача кескин ўзгармаса-да, лекин ундан кейинги ўсиш даврида маза оргнчлари миқдорининг камайиши эвазига сезги чега-нинг кенгайиши содир бўлади.

Сезгирлигининг ўзгаришига асосий сабаб нерв толаларида карахтликнинг бошланишидир. Таъм билиш сезгирлиги камайишининг

сабаблари ҳавонинг ифлосланиши, заҳарли ва қўланса ҳидли моддалар билан нафас олиш, чекиш, озиқ-овқатда А витамини етишмаслигидир.

Кексайганда оғриқ ва тери-туюш сезгирлиги ҳам пасаяди. Тебраниш сезгирлиги ҳам ёш ўтган сари ёмонлашади, орқа миёнининг орқа қисмидаги дегенатив ўзгариш ана шу ҳолатни келтириб чиқаради.

3. Кексайиш давридаги шахс психологияси

Кексайиш даврига 61 (56)--74 ёшли эркак ва аёллар кирадилар. Бу даврдаги кишилар хилма-хил хусусиятлари, шахслараро муносабатлари билан бошқа ёш даврлардагилардан ажралиб туради. Мазкур ёшдагиларни шартли равишда иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин: а) мутлақо истеъфога чиққан, ижтимоий фаол бўлмаган эркак ва аёллар; б) нафақахўр эркак ва аёллар, лекин ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу жабҳаларида фаолият кўрсатаётган аломатлари босаётган одамлар. Уларнинг ҳис-туйғулари яшаш тарзига мувофиқ намоён бўлади. Уларнинг ҳис-туйғулари вужудга келиши жиҳатдан икки хилдир: 1) барқарор кайфият, хотиржамлик туйғусига эга бўлган, ўз қадр-қимматини сақлаётган, нуфуз талаб эркак ва аёллар; б) кайфияти барқарор, оёқошта хулқ-атворли, оила муҳитининг сардорига айланган, табиат ва жамият гўзалликларидан баҳраманд бўлаётган, ижтимоий фаолиятдан қарийб узоқлашган, қариллик гаштини сураётган кишилар. Уларнинг бир гуруҳи моддий бойлик маънавият билан қўшиб олиб борнишга интилсалар, бошқалари тўпланган моддий бойлик билан қаноат ҳосил қилувчилар, қолган умрини хотиржам, заҳмат чекмай ўтказишга аҳду паймон қилган эркак ва аёллардан иборатдир. Мазкур ёшда юзага келадиган инқироз ҳам мана шу иккала омилнинг маҳсули ҳисобланади.

Кексайиш даврида биологик организмнинг заифлашуви психик жараёнларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Руҳий кексайиш аломатлари аёлларда эртарақ пайдо бўлади. Эркак ва аёллар ўртасидаги фарқлар борган сари яққол кўзга ташлана бошлайди. Бу фарқлар билиш жараёнлари (сезги, идрок, хотира, тафаккур), ахлоққача (фаросатлилик, ҳушёрлик, ҳозиржавоблик, топқирлик) ва ақл-заковат (ақл, билим, ижтимоий тажриба, маҳорат, ижодий фаолият, барқарор малака) каби руҳий ҳолатларда ўз аксини топади. Аёлларнинг

заифа деб номланиши ҳам бежиз эмас, чунки жисмоний заифликдан ташқари бошқа руҳий кечинмаларда ҳам беқарорлик сезилиб туради (кўз ёши қувончдан бўлса— ироданинг заифлигини кўрсатади, ғам-ғусса, ўқиниш, турғён сабабли бўлса ҳис-туйғуни бошқариш имконияти йўқлигини кўрсатади. Аёлларнинг табиий азобдан (туғиш, бола тарбияси) ташқари хизмат, оила ташвиши, юмуши, меҳр-муҳаббатга оташлиги, нозик қалби ташқи қўзғатувчиларга тез жавоб берувчанлиги жиҳатдан эртaroқ қаришга олиб келади (асаб системасининг бузилиши, иродавий зўриқиш, ақлий танглик ҳолатлари).

Психологлар кексайиш давридаги эркак ва аёлларнинг руҳий дунёсини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борганлар. Америкалик В. Шевчук мазкур ёшдаги одамларнинг ижтимоий фаолиятда қатнашиши хусусиятини текшириб, 65 ёшлиларнинг 24,1 фоизи 70 ёшлиларнинг 17,4 фоизи, 75 ёшларнинг 7,7 фоизи ижтимоий фаолиятдан воз кечганлигини аниқлаган. Олий мактаб муаллимларининг илмий маҳсулдорлиги динамикасини тадқиқ қилган М. Д. Александрова математика, физика, биология, психология ва бошқа соҳаларнинг пакиллари ўртасида кексайишнинг биринчи босқичида (61—66 ёшларда) бир оз фарқ мавжуд бўлса-да, унинг иккинчи босқичида (67—72 ёшларда) ўша тафовут ҳам йўқолиб боришини таъкидлайди. Л. И. Захарова эса кексайиш давридаги эркак ва аёлларнинг олий нерв фаолиятини текшириб, уларда рангларни кўриш майдонининг чегараси учун қуйидагилар муҳим роль ўйнашини уқтиради: 1) кўриш йўллари анализатори чекка қисмларининг ҳолати; 2) марказий нерв системасининг умумий фаоллиги; 3) инсоннинг ёши; 4) кўриш анализаторининг фаолият кўрсатиш шаронти; 5) инсоннинг жинси.

Америкалик психолог Д. Векслер кексайишда ақлни ўлчаш учун 1939 йилда махсус тест ишлаб чиққан ва «Қатта кишилар ақлини ўлчаш ва баҳолаш» номли китобида тест ўтказиш усулиятини батафсил баён қилган.

Д. Векслер тавсия қилган формулага биноан ҳар қандай ёшдаги шахснинг ақлий камолот даражасини мазкур ёшга муносиб тарзда ишлаб чиқса бўлади. Бунинг учун муаллиф ақл коэффициенти атамасидан фойдаланади:

шуви жуда секин, гоҳо бутунлай руй бермаслиги мумкин.

М. Я. Ложечникова ва Л. Н. Кулешованинг аниқлашнча, ҳайдовчилар, темирйулчилар, овчиларнинг кўриш сезгирлиги ёшлигида 1 ёки 1,5 бирликка тенг бўлса, узоқ йиллардан кейин ҳам ўзгармаслиги мумкин.

И. В. Давидовский ва Б. Г. Ананьевлар таъкидлаганидек, қариш ва узоқ умр кўриш ўзига хос хусусиятларга эга. Бинобарин умрни узайтиришнинг жуда кўп омиллари бор. Юқорида узоқ умр кўришнинг экологик омиллари ифодаланди, лекин унинг психологик, ижтимоий психологик омиллари, манбалари ва механизмлари ҳам мавжуддир. Умуман айтганда, инсоннинг умрни узайтириш учун шахслараро яхши муносабат, ширин муомала, самимий мулоқот, оилавий тотувлик, асаб системасини асраш, барқарор ҳис-туйғу, ҳамдардлик, психик фаоллик, иродавий тетиклик бўлиши зарур.

is worth \$1 billion

9
09
15

film

o constitute

or of a travelling

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Биринчи боб	5
Еш даврлари психологияси фанининг вазифалари ва тадқиқот методлари	5
1. Еш даврлари психологияси фанининг вазифалари ва аҳамияти	5
2. Еш даврлари психологияси фанининг принциплари ва тадқиқот методлари	11
Иккинчи боб	32
Еш даврлари психологиясининг ривожланиш босқичлари	32
1. Жаҳон психологлари асарларида еш даврлари муаммоси	32
2. Еш даврларини табақалаш назариялари	37
Учинчи боб	49
Фақаттабаъа ёшдаги болалар психологияси	49
1. Чақалоқлик даврининг психологик хусусиятлари	49
2. Гўдақлик даврининг психологик хусусиятлари	61
Қисмлар, гўдақча мулоқот қўламининг кенгайishi ва нуқта-умумий фаол ашулудга келиши	70
3. Ақаллик давридаги психик ўсиш заторининг фаоллиги, аврида нутқининг ўсиши, Ақлий ўсиш, жинси.	76
болалар ўсишининг умумий	81
Америкалик психолог Д. В.	81
ўлчаш учун 1939 йилда махсус	81
«Катта кишилар ақлини ўлчаш» психологик хусу- китобида тест ўтказиш усулиятини ба	10
ган.	10
Д. Векслер тавсия қилган формулага би- нхикаси.	11
дай ёшдаги шахснинг ақлий камолот даражаси	11
кур ёшга муносиб тарзда ишлаб чиқса бўлади. Унинг учун муаллиф ақл коэффициенти атамасидан фойда- ланади:	11